

Tijd-Schrift

HEEMKUNDE EN LOKAAL-ERFGOEDPRAKTIJK
IN VLAANDEREN

Erfgoed en bomen

viermaandelijks tijdschrift » jaargang 4, nr. 2 | augustus 2014

Tijd-Schrift

COLOFON

Tijd-Schrift | Heemkunde en
lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen
Jaargang 4, nr. 2 | 2014
www.tijd-schrift.be
info@tijd-schrift.be
T +32 15 20 51 74

HOOFDREDACTIE

Jan De Meester

REDACTIERAAD

Roel Daenen, Paul Degraeve,
Heidi Deneweth, Fons Dierickx,
Ferdie Geerts, Ruben Mantels,
Nele Provoost, Tine Van Osselaer,
Bram Vannieuwenhuyze, Machteld
Venken, Tijl Vereenoghe,
Tom Verschaffel.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Fons Dierickx,
p.a. Zoutwerf 5, 2800 Mechelen

LAY-OUT & DRUK

Drukkerij Leën, Hasselt

ABONNEMENTEN

Tijd-Schrift verschijnt driemaal per jaar.
Een jaarabonnement kost € 25.
Voor buitenlandse abonnementen
wordt dit bedrag verhoogd met de
verzendingskosten. Losse nummers
kosten € 10 (+ verzendingskosten).
Rekeningnummer Heemkunde
Vlaanderen:
IBAN: BE79 0682 2185 9033.
BIC: GKCCBEBB.

© Heemkunde Vlaanderen vzw

Afbeelding cover:
Zicht op het Stuivenbergplein in
Antwerpen, Foto: Luc Corthouts.

ISSN 2034-6263

INHOUD

Erfgoed en bomen	4
Op eigen houtje De omgang met verschijningsbomen, boomreliëken en andere 'wondere' bomen TINE VAN OSSELAER	6
Omstreden nieuwkomers Bomen in het Antwerpse straatbeeld (1850–1914) ANDREAS STYNEN	18
Als kinderen aan bomen groeien Over boomgerelateerde gebruiken tijdens de eerste levensjaren EMMIE SEGERS, LAURE MESSIAEN EN LIESBET DEPAUW	30
Van gemeenschapsgoed naar privaat bezit? Bosbeheer in de zeventiende en achttiende eeuw. De Arenbergs in het land van Edingen en het prinsdom Rebecq NICOLAS DE VIJLDER EN SANDER BERGHMANS	42
Levend houtig erfgoed De haagbeuken van het 'Galgenbergbosje' in Sint-Andries (Brugge) ARNOUT ZWAENPOEL, KOEN HIMPE, BRIGITTE BEERNAERT EN BERNARD SCHOTTE	56
Eik als erfgoeddrager Relicten van eikenhakhout in de Hoge Kempen KRISTINE VANDER MIJNSBRUGGE EN MARC MISSOORTEN	70

In december 2014 verschijnt het themanummer 'Fietsen'. Volgende nummers behandelen o.m. de thema's 'Erf', 'Licht' en 'Lichaam'. Zelf een artikel schrijven voor Tijd-Schrift? Bezorg uw suggestie met korte abstract zo snel mogelijk via redactie@tijd-schrift.be.

ERFGOED EN BOMEN

Binnen het heemkundig onderzoek en de lokale erfgoedwerking heeft het aspect 'natuur' steeds een belangrijke plaats ingenomen. Bij het reconstrueren van hun lokale geschiedenis hebben heemkundigen vaak ook aandacht voor de natuurlijke omgeving. Ze gaan op zoek naar oude toponiemen van natuurlijke elementen, onderzoeken de economische aspecten van de leefomgeving, brengen traditionele praktijken van landschapsbeheer in kaart... Samen met natuurbeschermers pleitten lokale heemkundigen er in het verleden vaak voor om het traditionele landschap in stand te houden, en ook nu nog springen heemkundigen graag in de bres om oude landschapselementen of trage wegen te herwaarderen.

Met dit themanummer over bomen wil de redactie van Tijd-Schrift het potentieel van dit thema voor de lokale erfgoedwerking illustreren. Binnen de historische ecologie zijn bossen en bomen het meest bestudeerde thema, waarbij ecologen ook steeds meer een beroep gaan doen op de kennis en expertise van lokale heemkundigen. Naast de natuurhistorische invalshoek kunnen bomen vanuit de lokale erfgoedpraktijk echter ook vanuit andere standpunten bekeken worden. Zoals uit de verschillende bijdragen in dit nummer blijkt, speelden bomen in het verleden vaak een religieuze of een politieke rol. En ook vandaag de dag zijn bomen niet weg te denken uit onze cultuur.

Al sinds de prehistorie spelen bomen en planten een belangrijke rol in het volksgeloof. Ook in recentere tijden bleef het geloof in de wonderbare kracht van bomen echter doorleven. In een eerste bijdrage in dit nummer neemt Tine Van Osselaer de lezer mee naar de eerste helft van de twintigste eeuw. Mariaverschijningen werden toen vaak in verband gebracht met bepaalde bomen, waarvan de bladeren, takken en schors een eigen leven gingen leiden als 'boomreliëken'. Van Osselaer gaat in haar bijdrage op zoek naar de rol die deze boomfragmenten speelden in de leefwereld van de gelovigen. Vervolgens koppelt ze haar analyse van verschijningsbomen en boomreliëken aan andere 'wondere' bomen. De praktijken die zich rond deze bomen ontwikkelden, werden tot op heden nog amper onderzocht, maar het artikel van Van Osselaer biedt de lezer alvast heel wat aanknopingspunten.

Ook bij de reconstructie van de geschiedenis en de ontwikkeling van steden blijft de rol van bomen en andere groene elementen vaak onderbelicht. De bijdrage van Andreas Stynen, over bomen in het Antwerpse straatbeeld, toont aan dat het niet volstaat om het historisch onderzoek te beperken tot plannen en bouwdoSSIERS. Aan de hand van twee aanplantingsplannen, met betrekking tot de Belgiëlei en het Stuivenbergplein in Antwerpen, werpt Stynen licht op de veranderende attitudes ten opzichte van stedelijk groen tussen ca. 1850 en 1914. De discussies rond deze groene aanplantingen werden niet alleen in de gemeenteraad maar ook in lokale kranten en gespecialiseerde periodieken gevoerd. Uit de overgeleverde verslagen blijkt dat daarbij een brede waaier aan – soms verrassende – argumenten pro en contra werd bovengehaald. Ondanks de particuliere accenten in de Antwerpse debatten, overstijgt de discoursanalyse ervan het lokale belang.

Emmie Segers, Laure Messiaen en Liesbet Depauw van LECA illustreren vervolgens dat bomen ook anno 2014 nog een dynamische rol spelen als betekenisdrager in de cultuur van alledag. In hun bijdrage verkennen ze een aantal boomgerelateerde gebruiken die te maken hebben met de eerste levensjaren van een kind. In de aanloop naar een

grootschalig traject naar de betekenis, beleving en evolutie van geboortegebruiken – dat in het najaar van 2014 van start gaat – voerde LECA een literatuurstudie uit rond dergelijke gebruiken. Dit verkennend onderzoek toonde alvast aan dat boomgerelateerde rituelen tijdens de eerste levensjaren erg populair zijn, met onder meer recente fenomenen als geboortebossen en tuttenbomen. De informatie in de bestaande bronnen is echter erg gefragmenteerd. Om de geschiedenis van boomgerelateerde gebruiken volledig te belichten, is dan ook bijkomend onderzoek nodig. Met de hulp van heemkundigen kan volgens de auteurs een sterke inhaalbeweging gemaakt worden.

Nicolas De Vijlder en Sander Berghmans springen in hun bijdrage weer even terug in de tijd, maar dat doen ze aan de hand van een bijzonder actueel begrip, namelijk 'duurzaamheid'. Ook in de vroegmoderne tijd had men immers al aandacht voor het duurzame beheer van bossen. Dit aspect wordt door de auteurs geanalyseerd aan de hand van het bosbeheer van het domein van de hertogen van Arenberg. Het bosbeheer behelsde doorgaans een moeilijke zoektocht naar evenwicht tussen de baten op zowel korte als lange termijn. Opteerde men voor snelle winsten, door op korte termijn grote percelen te kappen? Of hanteerde men een langetermijnstrategie, waarbij men jaarlijks een beperkter areaal kapte, zodat de vegetatie kon regenereren? Door gebruik te maken van een uitgebreid bronnenbestand schetsen Berghmans en De Vijlder een dynamisch beeld van het bosbeheer in onze contreien gedurende de late zeventiende en achttiende eeuw. Daarbij hebben ze aandacht voor de interactie tussen het beleid op het terrein en structurele evoluties binnen de West-Europese samenleving.

Dit themanummer sluit af met twee bijdragen waarin het belang en het potentieel van interdisciplinaire samenwerking in het historisch ecologisch onderzoek duidelijk wordt aangetoond. De samenwerking tussen verschillende disciplines vormt volgens de 'Onderzoeksbalans' van het agentschap Onroerend Erfgoed nog steeds een van de grootste uitdagingen in het onderzoeksgebied: 'Onderzoekers binnen één discipline staan vaak huiverachtig tegenover het toepassen van een andere discipline of zijn er onvoldoende in onderlegd. Een historicus zal in de meeste gevallen bijv. niet voldoende kennis van ecologie hebben om archiefstukken juist te interpreteren. Maar aan de andere kant is het voor een ecooloog moeilijk deze archiefstukken zelf te lezen en te interpreteren.'¹

Een eerste voorbeeld van zo'n geslaagd onderzoek betreft het 'Galgenbergbosje' in Sint-Andries (Brugge). Deze site, met zeer oude hakhoutstoven van haagbeuk, werd in 2004 ontdekt bij de kartering van merkwaardige bomen. Om alle hypothesen te kunnen bestuderen werd gekozen voor een multidisciplinair onderzoek met veldbiologen, een geneticus, bodemkundigen, een archeologe en (kunst)historici. Door alle puzzelstukjes samen te leggen, slaagden Arnout Zwaenepoel, Koen Himpe, Brigitte Beernaert en Bernard Schotte erin het volledige verhaal van de merkwaardige site te reconstrueren. Door de interessante combinatie van de nog levende haagbeuken en de historische achtergrond van de site werden de bomen en de site in 2010 bovendien beschermd als monument.

Kristine Vander Mijnsbrugge en Marc Missoorten nemen ons tot slot mee naar de Hoge Kempen, een regio met een belangrijke concentratie van relictten van eikenhakhout. Dergelijke relictten, die een belangrijke getuige zijn van de vroegere rurale landbouweconomie, zijn tegenwoordig erg zeldzaam geworden in Vlaanderen. Om deze relictten te kunnen vrijwaren is een goed begrip van de traditionele productietechniek van essentieel belang. In deze bijdrage wordt het hakhoutbeheer vanuit diverse invalshoeken belicht. De auteurs eindigen met enkele bedenkingen rond het opnieuw in hakhoutbeheer brengen van oude relictten.

Uit de verschillende bijdragen in dit themanummer blijkt dat bomen vaak veel kunnen vertellen over de geschiedenis van een bepaalde plaats, dat ze doorheen de geschiedenis een belangrijke rol speelden en dat ze dit ook nu nog doen in de lokale erfgoedpraktijk. De aandacht voor bomen met een erfgoedwaarde is echter nog relatief nieuw, en er is op dit vlak nog veel (onderzoeks)werk te verrichten. De auteurs signaleren in hun bijdragen verschillende hiaten in de kennis en reiken alvast een aantal relevante bronnen aan. De redactie van Tijd-Schrift hoopt dan ook dit nummer voor veel lezers een uitnodiging vormt om zelf met het thema aan de slag te gaan.

Tijl Vereenooghe
Namens de redactieraad

1 https://onderzoeksbalans.onroerenderfgoed.be/onderzoeksbalans/landschap/integreerend/historische_ecologie

BEAURAING

Aubépine des Apparitions

29 Novembre 1932

3 Janvier 1933

Op eigen houtje

De omgang met verschijningsbomen, boomreliëken en andere 'wondere' bomen

Tine Van Osselaer

Over een doorn en een genezing

Op 4 september 1933 ging Marie P. op bezoek bij mevrouw N. in Serinnes. De dame werd al maanden geplaagd door hoofdpijn en had contact gezocht met Marie omdat deze een bijzonder stukje boom bezat waarmee ze al vaker genezing had gebracht. Marie bezat immers een doorn van de meidoorn waarin Onze-Lieve-Vrouw van Beauraing was verschenen. Nadat de mevrouw N. was neergeknield, legde Marie een rozenkrans rond haar hals, maakte met de doorn een kruisteken boven haar hoofd en zei vervolgens drie Wees-gegroeten, drie maal 'Onze-Lieve-Vrouw van Beauraing bekeer de zondaars', drie maal 'Onze-Lieve-Vrouw van Beauraing genees haar' en één maal 'God ik vertrouw op U'. De handeling was succesvol want onmiddellijk richtte de dame zich op en zei dat Onze-Lieve-Vrouw van Beauraing haar had genezen. 'Mijn God', zo concludeerde ze, 'ik ben een helemaal andere vrouw!'¹

Wie vertrouwd is met de katholieke devotie-cultuur, weet dat dergelijke miraculeuze genezingen wel vaker worden gerapporteerd. Toch is deze genezing in meerdere opzichten bijzonder te noemen. Het uitzonderlijke karakter zit vooral in de bemiddelende functie die Marie P. lijkt te vervullen en, wat ons in het kader van dit themanummer bijzonder interesseert, de prominente rol die dit stukje boom in het hele genezingsproces kreeg. Hoewel ook gebeden en aanroepingen, de meer klassieke 'middelen', werden ingezet, was het zowel voor Marie als voor mevrouw N. duidelijk dat de genezing werd verkregen dankzij de doorn. Een opmerkelijk gegeven voor een geloofscultuur die nu niet bepaald bekend staat om haar bijzondere aandacht voor bomen. Er zijn nochtans wel degelijk verschillende katholieke variaties op dit thema geattesteerd. Zo circuleerden er verhalen over heilige bomen die uit de staf van een heilige waren gegroeid, leefden sommige heiligen in een holle boom (bijvoorbeeld Sint Bavo) en werden er 'miraculeuze' heiligenbeelden in een boom gevonden.² De kwaliteiten van deze beelden straalden blijkbaar ook af op de bomen waarin ze waren opgehangen. Daar waren de bedevaarders van Scherpenheuvel althans van overtuigd. Gelovigen plunderden er de schors van de boom waarin het Mariabeeldje hing in de hoop erdoor verlost te worden van hun ziekte. Zelfs de *infante* Isabella zond een stukje schors naar haar zieke broer en raadde hem aan het op te lossen in water en op te drinken. Maar niet iedereen was enthousiast en bisschop Mathias Hovius (1542–1620) liet uiteindelijk, geërgerd door deze instrumentele en bijgelovige praktijken, de boom omhakken en kopieën van het miraculeuze beeld vervaardigen uit het hout. Sommige daarvan werden op hun beurt – omwille van het hout dat was gebruikt – als miraculeus gezien.³

Hartelijk dank aan William Christian voor de fragmenten van de Beauraing-boom en aan Nina Lamal voor haar literatuur- en bronsuggesties voor de zeventiende-eeuwse devotie-cultuur. Dank ook aan de deelnemers van de workshop *Mediating Religion- Emotional, Material and Ideological Practices* (Tübingen) voor hun commentaren bij een eerste versie van deze tekst.

- 1 'Mon Dieu, je suis toute une autre femme!' Archiven van het heiligdom van Beauraing (verder AHB), 44. Genezingen en diverse gunsten, verslag door Marie P. 18 maanden na de gebeurtenissen geschreven. Alleen de namen van de betrokkenen die de kranten haalden, worden voluit vermeld.
- 2 M. en S. Nolan, *Christian pilgrimage in modern Western Europe* (1989) 325; M. De Cleene, *De plantencode. De betekenis van kruiden, struiken en bomen in de Europese volkscultuur* (Leuven 2008) 25; voor de band tussen Maria en bomen: P. Granziera, 'The worship of Mary in Mexico: sacred trees, Christian crosses, and the body of the goddess', *Toronto Journal of Theology* 28:1 (2012) 43–60, 52–54 en eindnoot 19.
- 3 De devotie te Scherpenheuvel is ouder, er zijn al attestaties in de veertiende eeuw. M. De Cleene en M. Lejeune, *Compendium van rituele planten in Europa* (Gent, 1999) 319. Bovendien zond Isabella een reliekenhouder, gemaakt uit het hout van de boom, naar de paus die deze blijkbaar opgetogen in ontvangst nam toen hij hoorde uit welk hout hij gesneden was. B. de Meester, *Correspondance du nonce Giovanni-Francesco Guidi di Bagno (1621–1627)* (Brussel/Rome 1938) 491: Guido di Bagno aan Francesco Barberini, Brussel, 29 juni 1624 (= Archivio Secreto Vaticano, nuntiatie di Fiandra, 14 B, fol 240); E. Put, en C. Harline, *Verloren Schapen, schurftige herders. De helse dagen van bisschop Matthias Hovius (1542–1620)* (Leuven 2002) 80, 83; L. Duerloo en M. Wingens, *Scherpenheuvel. Het Jeruzalem van de Lage Landen* (Leuven 2002) 58 en 67.

Foto links: Stukjes van de meidoorn van Beauraing en de verpakking waarin deze circuleerden, collectie van de auteur.

'Het miraculeus beeld van Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel, onder den eiken boom', uit: J. Deckers, *Wonderdadig beeld van Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel* (Leuven 1859) s.p.

Het geloof in de bijzondere kwaliteiten van bepaalde bomen bleef ook voortbestaan in de twintigste eeuw. Dit artikel richt zich op de jaren dertig en in het bijzonder op de omgang met de bomen die in verband werden gebracht met Mariaverschijningen. Het gaat daarbij om de talloze verschijningen die in de eerste helft van de jaren dertig van de twintigste eeuw in België werden gesignaleerd en het hele land in rep en roer zetten. Duizenden mensen trokken naar de verschijningsoorden op zoek naar een tastbare herinnering aan deze plaatsen en ze deinsden er niet voor terug de bomen waar Maria werd gelokaliseerd te plunderen en stukjes van hun bladeren en schors mee naar huis te nemen. Rond deze 'reliëken' ontwikkelden zich dan weer nieuwe praktijken. In een

eerste gedeelte bestudeer ik wat deze praktijken ons kunnen vertellen over de perceptie van de boomfragmenten en over de religieuze leefwereld van de leken, hun verhouding tot de hemelse figuren en de kerkelijke autoriteiten. In een tweede, meer verkennende luik koppel ik de analyse van de verschijningsbomen en de 'boomreliken' aan andere 'wondere' bomen: de zogenaamde geneesbomen en de bomen die in verband staan met een specifieke cultus. Ook aan deze bomen werden bijzondere krachten toegeschreven, maar de praktijken die zich er rond ontwikkelden en de reactie die ze losweekten, werden amper onderzocht en wachten nog op de redactie van hun verhaal.

Verschijningsbomen

Interesse in verschijningsbomen was geen nieuw gegeven in het België van de jaren dertig. In het Portugese Fatima hadden verschijningen in 1917 een zelfde enthousiasme opgewekt voor de *azinheira* (soort eik). De boom was er na de reeks verschijningen gereduceerd tot een stompje omdat bedevaarders vaak een blad van de boom als souvenir probeerden mee te nemen.⁴ Bij de verschijningen in Ezquioga (Spanje), begin jaren dertig, werden de bomen op dezelfde wijze ontdaan van hun schors en bladeren, maar sommige werden ook gekust en zelfs versierd.⁵ Niet alle bomen, zo gaven Mary en Sidney Nolan al aan, overleefden dan ook dit enthousiasme: ook in het Spaanse San Sebastián de Garabandal (1961–2) doorstond de boom de souvenirjacht niet.⁶

4 J. Bennett, *When the sun danced. Myth, miracles and modernity in early twentieth-century Portugal* (Charlottesville 2012) 145.

5 W. Christian, *Apparitions in late medieval and renaissance Spain* (Princeton 1981) 307.

6 Nolan en Nolan, *Christian pilgrimage*, 326.

De Belgische 'golf' van Mariaverschijningen startte in Beauraing in november 1932 toen vijf kinderen beweerden Maria te zien in de tuin van de Zusters van de Christelijke Leer. Aangezien de kinderen de Maagd in de buurt van een meidoorn zagen, werd deze boom al snel een herkenningspunt voor de bedevaarders, een punt waarop ze zich konden richten bij het bidden. Meer nog, de gelovigen waren er van overtuigd dat de Sint Benedictusmedaille die in de boom hing de exacte tak aanduidde waar Maria verscheen. In werkelijkheid hadden de zusters deze in de takken gehangen uit angst dat de verschijningen niet van goddelijke oorsprong waren en om op die manier de kwade geesten

Stukjes van de meidoorn van Beauraing en de verpakking waarin deze circuleerden, collectie van de auteur.

weg te jagen.⁷ De bedevaarders hielden het echter niet bij bidden alleen en zij namen bladeren mee en braken stukjes af van de takjes en de bast. Om dit plunderen tegen te gaan werd er een hek rond de boom geplaatst. Het was niet de laatste keer dat de boom in gevaar kwam. Op de vooravond van de Duitse bezetting stond een deel van de takken in brand. Al snel deed het gerucht de ronde dat er kwaad opzet in het spel was en werd er gesuggereerd dat het om heiligschennis ging. Het werd echter snel duidelijk dat vrome handen net iets teveel kaarsen in de buurt van de boom hadden gezet zonder rekening te houden met de veiligheid. Aangezien het vuur slechts een paar takken had verslonden, herstelde de 'gezegende' ('bénie') boom vrij snel.⁸

Hoewel de bedevaarders na de installatie van het hek dus niet meer zelf een stukje van de boom konden plukken, stonden hen wel andere wegen ter beschikking om bladeren en andere stukjes te krijgen. Zo konden ze naar de zusters schrijven of naar het comité *Pro Maria* dat het beheer van de site in handen had. Het tijdschrift dat door dit comité werd uitgegeven – *L'Officiel de Beauraing* later *La Voix de Beauraing* – geeft ons een idee hoe groot die vraag wel was.⁹ In november 1933 waarschuwde het comité de lezers dat de stukjes enkel via hen of via de zusters konden worden verkregen en dat men hiervoor niet hoefde te betalen. Hun lezers mochten dan ook geen geloof hechten aan de handelaars die beweerden stukjes van de boom te bezitten en deze aan hoge prijs verkochten.¹⁰ Enkele maanden later, in een artikel van februari 1934, verzuchtte het comité dat het in de week van 28 januari tot 3 februari 500 aanvragen hadden gekregen uit alle hoeken van België, Duitsland, Nederland, Frankrijk en Luxemburg. De voorraad was bijna uitgeput en de leden van het comité wilden dan ook benadrukken dat enkel de mensen die in echte nood zaten hen konden contacteren en ze vroegen de anderen even te wachten.¹¹ Het is onmogelijk om dergelijke cijfers te verifiëren, maar ook ander ongepubliceerde bronnen getuigen van de interesse in de boomfragmenten. In januari 1939, dus jaren na de oorspronkelijke gebeurtenissen van 1932, stuurde een dame een stukje naar de paus en pleitte daarbij voor de officiële erkenning van de verschijningen.¹² Een ongedateerde brief uit het archief van het aartsbisdom Mechelen, introduceert dan weer een wat vreemd figuur die beweerde dat hij het raam van zijn kamer te Boechout open had gezet 'moest somtijds een vogeltje des Hemels mij een blad van de boom der verschijning brengen'.¹³ De meest uitgebreide collectie van bronnen die de interesse documenteren bevindt zich in het archief van *L'Officiel/La Voix de Beauraing*. Het gaat hierbij voornamelijk om brieven waarin een stukje van de meidoorn wordt gevraagd of waarin gewag wordt gemaakt van de heilzame werking ervan. Ik ga er verderop in het artikel uitgebreider op in.

De meidoorn was overigens niet de enige boom in Beauraing die de interesse van de gelovigen wekte. Zes maanden na de verschijningen aan de kinderen, beweerde immers ook een werkloze arbeider, Tilman Côme, dat hij Maria zag verschijnen en hij lokaliseerde deze in de buurt van een eik. Tilman had vrijwel onmiddellijk een groep supporters, maar pas in 1941 werd er een groep opgericht om zijn zaak te promoten: de *Union Notre Dame de l'Aubépine et du Chêne*. Een naam die de oorspronkelijke verschijningsboom dus koppelde aan die van Tilman. De boom dook niet enkel op in de naam die de vereniging zichzelf had gegeven. De eik was ook deel van de argumentatie van Cômes supporters in hun pleidooi voor de erkenning van zijn verschijningen. Zo wees men er op dat Maria ook in Fatima in een eik was verschenen.¹⁴

7 Rome, Archieven van de Congregatie voor de Doctrine van het Geloof (verder ACDG), *Devotiones variae*, Beauraing, 133.2, 4. De gebeurtenissen te Beauraing, kopie van de 20 eerste zittingen, 13de sessie: de ondervraging van Zuster Théophile, 12 juli 1935.

8 AHB, 3 ongepubliceerde manuscripten, Verslag van Pierroux, 1932–1943, s.p.

9 Het tijdschrift heette aanvankelijk *L'Officiel de Beauraing* (verder *L'Officiel*), maar werd later, door de verwarring die er ontstond door de term 'officiel' omgedoopt tot *La Voix de Beauraing* (verder *La Voix*).

10 B. Delvaux, *Naissance et développement d'un pèlerinage. Le cas de Beauraing 1932–1949* (ongepubliceerde licentiaatsverhandeling UCL 1981) 36, 128, 145; S.n., 'Nos echos', *L'Officiel*, 1 november 1933, 1. Een paar maanden later beweerden ze niet minder dan vijftig brieven per dag te krijgen waarin om zo een stukje werd verzocht en niet louter door Belgische katholieken. S.n., 'Nos Echos', *L'Officiel*, 1 februari 1934, 1.

11 S.n., 'Echos', *L'Officiel*, 15 februari 1934, 1.

12 ACDG, *Devotiones variae*, Beauraing, 1933.2, 57. Brief van 'Une Belge obéissante et dévouée', 29 januari 1939.

13 Archieven van het Aartsbisdom Mechelen (verder AAM), Beauraing & Banneux, doos V, brieven van de gelovigen pro and contra, brief van Bernard V. E., uit het seminarie van de Witte Paters van Lier.

14 Andere gelijkenissen ware o.a. waarschuwingen voor de bestraffing van de natie en verschijningen van OLV, Sint Jozef en het kindje Jezus. 'Fatima; Ezquioga; Beauraing!' brief van Guibert N., o.s.b. 12 december 1942, AHB, 37. Diverse verschijningen in het bisdom Namen.

Foto van tak waaronder de zieners Maria zagen, kaalgeplukt door de gelovigen, uit Magain, *Onze Lieve Vrouw bij de Vlamingen* (Leuven s.d.) s.p.

Ook in Onkerzele, een van de belangrijkste Vlaamse verschijningsoorden, was er sprake van een 'verschijningsboom'.¹⁵ Het boek van Alfred Magain over de Onkerzeelse verschijningen documenteert duidelijk de interesse die de boom opwekte. Zijn *Onze Lieve Vrouw bij de Vlamingen* (1933) bevatte foto's van de boom met daarop een pijl die de exacte locatie van Maria aangaf. Daaronder stond 'van zijn bladeren beroofd door de godsvrucht der bedevaarders'.¹⁶ Gelijkaardige foto's zijn te vinden in het boek van Raphael Sindic, wiens boek net als dat van Magain gepubliceerd werd door Rex (op dat ogenblik nog steeds de uitgeverij van de Katholieke Actie en nog niet de politieke partij). Beide boeken handelen over de verschijningen aan de eerste zienster van Onkerzele, Leonie van Dijck, maar ook de tweede generatie zieners, Berthonia Holtkamp en Henri Kempnaers, zagen Maria in de buurt van die boom.¹⁷ Jules De Vuyst, een ambulante ziener die verschijningen op verschillende plaatsen rapporteerde, signaleerde er eveneens een paar in de buurt van een boom te Onkerzele in 1936. Ook hij was ervan overtuigd dat dit de boom bijzondere krachten verleende, liet een paar takken afbreken, verdeelde deze onder zijn mede-bedevaarders en beloofde kruisbeelden te laten maken van het overige hout.¹⁸

De rapporten over de verschijningen te Etikhove en Lokeren vermelden eveneens bomen. De Lokerse reeks verschijningen startte in oktober 1933 toen een negenjarige jongen beweerde Maria te zien verschijnen in een kastanjeboom. Net zoals in Beauraing werd de boom het oriëntatiepunt voor gebeden: al snel had iemand er een beeldje van Maria in gehangen en brandden er kaarsen voor de boom.¹⁹ Gezien de prominente plaats die de bomen kregen, was het allicht geen toeval dat toen Omer Eeneman uit Etikhove eind 1933 de reeks Maria-verschijningen becommentarieerde, hij smalend stelde dat hij er pas in zou geloven indien Maria in de bomen voor zijn huis zou verschijnen.²⁰ Niet lang daarna (op 8 oktober 1933) getuigde hij ook zelf dat hij Maria had gezien, weliswaar niet in de bomen voor zijn huis, maar wel weer in de buurt van bomen. De gelovigen creëerden er een kleine houten kapel als herkenningspunt en decoreerden ze met blauwe en witte elektronische lichtjes. Volgens de liberale pers kende het 'vandalisme' van de bedevaarders ook hier geen

15 Dekanaal Archief Geraardsbergen, (DAG), parochiaal archief van Onkerzele (verschijningen) 88, III. B. verslagen van de verschijningen. Nationaal 13. Leonie Van den Dijck, verslag over de gebeurtenissen te Onkerzele op 14 oktober 1933.

16 A. Magain, *Onze Lieve Vrouw bij de Vlamingen* (Leuven s.d.) s.p.

17 AAM, Processus circa assertas apparitiones et revelationes BMV in Belgio 1935–1938 (verder Processus), B IX.A. 1. Documenta 'G II' de factis in Onkerzele, descripta in documento annexo IX, 1 (19 oktober–28 december 1933) verslag van Jan Boon over Berthonia (3 december); brief van pastoor van der Maeren aan Mgr. Coppieters; verslag van Honoré Vermeire over 18 december 1933, over 6 januari 1934 en over 9 februari 1934; DAG, 62, III. B. verslag over de verschijningen. Nationaal 9. Berthonia Holtkamp, Jozef Hendrik Kempnaers, Martha Molitor, 9 februari 1934: verslag van Jan Boon over de ondervraging van Berthonia.

18 DAG, 27, III. B. Verslagen over de verschijningen. Nationaal 4. Jules De Vuyst 29 maart 1936.

19 'De "verschijningen" te Lokeren', *Laatste Nieuws*, 8 november 1933, 2.

20 'Eeneman s'était montré préoccupé des apparitions de Beauraing et de Onkerzele, il n'y croyait pas et disait à tous ceux voulaient l'entendre que la Sainte Vierge devrait apparaître dans les arbres devant sa maison pour qu'il y crût.' AAM, Processus, A.3. Copia actorum, 'Rapport sur les prétendues apparitions de Etikhove et de Onkerzele', verslag toegevoegd aan sessie 16 (1 april 1936).

grenzen, na knielen en bidden voor de verschijningsboom probeerden ze allemaal een tak of blad te bemachtigen.²¹

Foto van de plaats der verschijningen te Etichove, versierd door de gelovigen, postkaart uit de collectie van het bisdom Gent.

Ook in Sint-Stevens-Woluwe, Aalst en Olsene werd Maria in de buurt van bomen gesignaleerd, maar deze verschijningen genereerden geen uitgebreid bronnencorpus en het is dan ook moeilijk na te gaan of er een bijzondere aandacht voor de bewuste bomen ontstond. Wat we wel weten is dat het type bomen waarin Maria in België werd gesignaleerd – eik, meidoorn en kastanje – perfect past in het lijstje dat door Mary Lee en Sidney Nolan werd opgesteld. Zij vergeleken de meest voorkomende soorten verschijningsbomen en concludeerden dat er het vaakst melding werd gemaakt van eiken en doornen. De kastanjeboom haalde ook nog de top tien, maar stond pas op de achtste plaats.²²

21 'Zondag 29 October te Etichove', *De Standaard*, 30 oktober 1933, 3; 'Etichove, nieuw verschijningsoord', *Het Laatste Nieuws*, 22 oktober 1933.

22 Nolan and Nolan, *Christian pilgrimage*, 326. De meidoorn is bovendien ook gewijd aan Maria, net zoals de maand mei is. De Cleene en Lejeune, *Compendium*, 727.

'Boomreliken'

Of het nu werd omschreven als religieus 'vandalisme', souvenirjacht of bijgelovige praktijk, het is duidelijk dat de gelovigen graag een stukje verschijningsboom in hun bezit hadden. We kunnen de manier waarop ze deze stukjes gebruikten achterhalen door de verslagen die ze zelf schreven (of ten minste ondertekenden). Via deze brieven huldigden ze het reciprociteitsprincipe. Gelovigen die een gunst hadden verkregen contacteerden de beheerders van het verschijningsoord, deden verslag van de verkregen gunst en effenden zo hun schuld aan Maria.²³ De meeste brieven (zowel ongepubliceerde als de gepubliceerde) bevinden zich in de archieven van het heiligdom van Beauraing, maar ook de andere boom-gebonden verschijningsoorde stimuleerden dergelijke dankzeggingen.

Hun brieven geven ons een duidelijk beeld van de manier waarop de gelovigen naar de bomen keken. Zo noemde een van de correspondenten van *L'Officiel* de meidoorn van Beauraing 'l'aubépine sacrée'²⁴ en omschreef Marie P. haar doorn als 'épine bénie' en 'la relique'. Die laatste term kan wat vreemd klinken, maar hij werd ook door anderen gebruikt.²⁵ Hij documenteert de flexibele definitie van relikwie, volgens Alexandra Walsham te omschrijven als een 'materieel object dat verwijst naar een specifiek individu en/of een gebeurtenis of plaats dat met dat individu geassocieerd wordt'. De term kan dus ook verwijzen naar niet-lichamelijke items die kunnen opereren als 'spirituele elektroden' die 'heilige energie' naar het aardse leiden. Volgens haar hebben deze nog maar nauwelijks de aandacht van wetenschappers getrokken.²⁶ In de verslagen die we hier bestuderen, waren de 'contact relics' van groot belang.²⁷ Aan deze werd een bijzondere kracht toegeschreven omdat ze waren aangehaakt door een bovennatuurlijk wezen. Vanuit dat perspectief zouden we ze als een 'index' kunnen omschrijven wat Caroline Walker Bynum in Peirciaanse termen omschrijft als 'iets was blijk geeft van eenmalig contact met datgene dat het vertegenwoordigt' en zo ook de capaciteit behoudt om daarvoor te handelen.²⁸ In dit geval waren het de stukjes schors en de bladeren die met een religieuze betekenis werden beladen. De gelovigen zagen hen als een middel om Maria's bemiddelende en/of helende krachten in te roepen.

De boom- 'reliken' hadden ook een heilzame werking op plaatsen die niet de locatie van de oorspronkelijke gebeurtenis (de verschijning) was. De mirakels, de succesvolle communicaties met het bovennatuurlijke die ze hielpen te bewerken, horen veelal tot de zogenaamde 'mirakels op afstand' ('miracle à distance', Vauchez). Het is belangrijk dit te benadrukken, want in tegenstelling tot de mirakels die in een heiligdom plaatsvonden, veronderstelden zij dus niet dat de bedevaarders naar een specifieke locatie moesten reizen om gehoord te worden. Volgens Gabriela Signori hield dit ook een wijziging in de relatie tussen mensen en God. De gelovigen moesten niet langer beroep doen op bemiddelaars, de clerus, om met hun heiligen te communiceren. Volgens haar hielden deze veranderingen (ingezet sinds de twaalfde eeuw) een zekere 'veralledaagsing' (Veralltäglichung) van het mirakel in, een zekere banalisering. Het werd een van de therapeutische mogelijkheden en verloor zo zijn spectaculair gehalte.²⁹ Het veranderde ook het statuut van de reliken, deze werden 'sacred commodities', die als consumptieobjecten voorwerp werden van handel, verkoop en ruil.³⁰ Van de Beauraing-stukjes weten we hoe ze werden gepromoot en gedistribueerd en het is duidelijk dat het de bedoeling was dat het bezit ervan voor iedereen haalbaar was. Er werd immers geen geld aangerekend.

De bronnen vertonen geen sporen van een ingrijpen van de kerkelijke autoriteiten zoals dat in Scherpenheuvel het geval was geweest. De bomen bleven overeind

23 Voor deze reciprociteit, zie: C. Notermans en W. Jansen, 'Ex-votos in Lourdes: contested materiality of miraculous healings', *Material Religion*, 7:2 (2011), 168–193, 187.

24 S.n., 'Faveurs', *L'Officiel*, 15 juni 1934, 3.

25 'une vraie relique', AHB, Dossiers van Mr. Pierroux, 1935.3, brief van Emile M. aan de deken van Beauraing, 4 januari 1935.

26 A. Walsham, 'Introduction': relics and remains', *Past and Present* supplement 5 (2010) 9–36, 11 en 14–15.

27 C. Bynum, 'The sacrality of things: an inquiry into divine materiality in the Christian Middle Ages', *Irish Theological Quarterly*, 78:1 (2012) 3–18, 10.

28 Bynum, 'The sacrality', voetnoot 29. Ze verwijst hierbij naar de betekenis van 'index' in de sign theory van Charles Peirce.

29 G. Signori, 'Die Wunderheilung. Vom heiligen Ort zur Imagination', in: A. Geppert, en T. Kössler (red.), *Wunder. Poetik und Politik des Staunens im 20. Jahrhundert* (Berlin 2011) 71–94, 82, 71.

30 Signori, 'Die Wunderheilung', 31.

staan. Nochtans was ook hier zelfredzaamheid (inzetbaar in nood) het idee achter het plunderen van de bomen, een variant op de eerder instrumentele benadering van religie, een lekenonafhankelijkheid die ooit bisschop Hovius tot vertwijfeling had gebracht. Toen een zekere Emile in januari 1935 het Beuraingcomité contacteerde, deed hij dat niet alleen om een genezing te rapporteren, maar ook om wat boomfragmenten te vragen. Hij wou immers, zo verklaarde hij zichzelf, in staat zijn vrouw en kinderen te helpen wanneer ze in nood waren.³¹ Wat het medische perspectief op de boomfragmenten betreft: in een boek over de rol van een dokter bij miraculeuze genezingen, werden de stukjes louter omschreven als een manier om een genezing te bewerken.³² Ik kon geen uitgebreide discussie over het gebruik ervan traceren, maar de dokters lijken er geen prominente plaats aan te hebben gegeven. Toen de katholieke artsen in september 1933 een medische commissie samenstelden, vroegen ze aan de dokter van Beuraing, dokter Maistriaux, hulp bij het selecteren van de meest interessante miraculeuze genezingen. Van de tien geselecteerde casussen waren er twee waarbij een boomelement van belang was. De eerste was de genezing van de 32-jarige Nederlandse Marie Witteman uit Poeldijk. Zij reisde op 10 september 1933 naar Beuraing en daar aangekomen bleek het voor haar – door de grote drukte – onmogelijk om in de buurt van de meidoorn te geraken. Ze vroeg dan maar aan haar zus om de boom met haar zakdoek aan te raken. Toen deze haar de zakdoek terug bezorgde, raakte ze er haar ogen mee aan en voelde onmiddellijk hoe haar zicht verbeterde.³³ De tweede genezing was die van Bertha Embrechts in juni 1933. Zij was geopereerd voor haar galstenen, maar de wonde genas niet goed. Het aanbrengen van een stukje meidoorn op de wonde bleek, zo getuigde haar echtgenoot, uiteindelijk de juiste remedie.³⁴ Het is opmerkelijk dat hoewel deze twee genezingen de selectie haalden, het boomaspect toch niet werd opgenomen in het rapport dat in 1934 werd overgemaakt aan de diocesane commissie die verantwoordelijk was voor de evaluatie van het Beuraing-gebeuren. In het geval van Marie Witteman werd de zakdoekepisodeweggelaten in het rapport dat door dokter Wibo werd opgesteld voor de medische commissie. In zijn verslag stond alleen dat ze genezen was nadat ze in de buurt van de replica Lourdesgrot was gekomen die dichtbij de meidoorn stond. In hetzelfde document stond dat Bertha Embrechts was genezen 'na een bedevaart' naar Beuraing, er was geen sprake meer van een stukje hout.³⁵ Het is moeilijk te zeggen welk mechanisme hier aan het werk was. Was dit een bewuste filtering – met de grot van de erkende Lourdesverschijningen als legitiemer referentiepunt – of werd de boomcomponent gewoon niet belangrijk genoeg bevonden om de finale versie te halen?

Naast referenties naar de beschermende krachten van blaadjes van de meidoorn van Beuraing (een huis zou gespaard gebleven zijn van bombardementen tijdens de Tweede Wereldoorlog³⁶), gingen de brieven van de gelovigen toch vooral over het gebruik van de boomstukjes in genezingsrituelen en worden er vooral thaumaturgische krachten aan toegeschreven. Er werden genezingen gekoppeld aan de meidoorn van Beuraing (goed gedocumenteerd door *L'Officiel*), maar ook aan de bladeren van de (Tilman Côme-) eik van Beuraing, de boom in Lokeren en die van Onkerzele.³⁷ Kijken we naar de manier waarop ze werden ingezet, dan wordt duidelijk dat ze niet van op afstand werden vereerd (zoals bijvoorbeeld wel het geval was bij fragmenten van Jezus' kruis). Vaak raakten ze het lichaam van de zieke op de één of andere manier aan. In Marie P.'s verslag is daarbij sprake van een geritualiseerde praxis, andere rapporten wijzen op een minder geritualiseerd verloop: sommige stukjes en blaadjes werden opgedronken, opgegeten of op de wonde geplaatst.³⁸ Ze lijken dus vooral op de talloze zalfjes, drankjes en windels die bij

31 AHB, Dossiers van Mr. Pierroux, 1935.3, brief van Emile M., Hainaut, 4/1/35.

32 L. Vervaeck, *Le rôle du médecin dans l'étude des guérisons considérées comme miraculeuses* (Luik 1934) 6.

33 'Te Beuraing: genezing van de blinde Marie Witteman', *De Standaard*: 5 oktober 1933, p.3; 'Genezing te Beuraing. Blinde Hollandsche dame zou haar gezichtsvermogen hebben herkregeen', *Vooruit*, 14 september 1933, 3.

34 AHB, 44. Genezingen en diverse gunsten (verder Genezingen), brief van de echtgenoot van Bertha Embrechts, 20 september 1933.

35 AHB, 44. Genezingen, 'Rapport médical sur les guérisons de Beuraing'.

36 AHB, dossiers van Mr. Pierroux, 1936-1940, 103. 17 augustus 1940: gunsten, Mevr. V., Gent (over het bombardement op 23 mei).

37 AHB, 37. Verschillende verschijningen in het bisdom Namen, brief van Guibert N., o.s.b., 12 december 1942; Archieven van het bisdom Gent, Coppieters, 9.5. brief van Mistler; 25 april 1938; DAG, 169, D.1. brief van Jos. V.H. (Zevendonk), 22 februari 1934.

38 AHB, 44. Genezingen, Zuster M.-M., Carmel de Mons: kopie van een brief van 10 september 1934; 'Faveurs', *L'Officiel*, 1 februari 1934; 'Faveurs', *L'Officiel*, 1 augustus 1934, 3; 'Faveurs', *L'Officiel*, 15 september 1934, 3; 4; 'Les faveurs', *La Voix*, 1 mei 1940, 5.

behandelingen worden ingezet en niet zozeer op de kostbare heiligendeeltjes die enkel op feestdagen konden worden aangeraakt. Tot op zekere hoogte is het omspringen ermee vergelijkbaar met wat Marcel De Cleene en Marie Claire Lejeune 'magische geneeskunde' noemen. Zo werd eikenschors, wanneer deze voor zonsopgang op Sint Jan (24 juni) werd verzameld, heilzaam geacht voor open wonden. Doornen konden dan weer worden ingezet tegen koorts en krampen.³⁹ Toch verwijzen de verslagen nooit naar de genezende werking van de stukjes of bomen op zich, genezingen staan altijd in verband met de tussenkomst van Maria (als Onze-Lieve-Vrouw van Beauraing of Onze-Lieve-Vrouw van Onkerzele bijvoorbeeld). Ze vormden een middel om met haar in contact te treden en vaak startte de 'behandeling' ook met een novene voor Maria. Gebed, de meer 'orthodoxe' manier om met de heiligen in contact te treden, was nog steeds een *conditio sine qua non*.

39 De Cleene en Lejeune, *Compendium*, 50, 730.

De interesse in de bomen doofde niet onmiddellijk uit. Zo stipte de auteur van een beschrijving van het heiligdom van Beauraing (de verschijningen aan de kinderen werden erkend in 1949) in 1962 nog aan dat de omheining van de meidoorn er stond om te verhinderen dat de bedevaarders een stukje mee naar huis zouden nemen.⁴⁰ Meer nog, ook Cômes boom, wiens verschijningen nooit werden goedgekeurd, bleef de aandacht trekken. Nog in 1996 werden er zakjes verkocht met blaadjes van zijn verschijningsboom.⁴¹

40 H. Massart, *De hoofdzaken over Beauraing* (Beauraing 1962) 44. '(...) beschut het boompje tegen plunderaars die maar al te gretig belust zijn op een relikwie.'

Hoewel de praktijken rond deze 'reliëken' getuigen van een zekere leken-onafhankelijkheid en een eerder instrumentele geloofsbenadering, greep de kerkelijke overheid niet in en er was geen herhaling van de Scherpenheuvel-episode. Zo konden stukjes van verschijningsbomen dus nog decennia na de initiële gebeurtenis (de verschijning) als medium worden gezien, een manier om in contact te komen met Maria, haar hulp in te roepen. De verschijningsbomen waren echter niet de enige bomen waaraan bijzondere krachten werden (en nog worden) toegeschreven. Het Belgische landschap staat vol 'wondere bomen'.

41 'feuilles du chêne de l'Apparition du 5 août 1933 où la Sainte Vierge s'est posée pour montrer l'emplacement de sa chapelle' C. Van den Steen, 'Tilman Côme dit Côme Tilman ou l'aventure beaurinoise sans lendemain d'un "miraculé"', *Beauraing et sa Région: Archéologie, Histoire et Folklore* 12 (1996) 22–36, 35.

Wondere bomen

Verschijningsbomen lijken een wat eigenzinnige kruising tussen de zogenaamde 'geneesbomen' en de bomen die in verband staan met de Mariacultus. Een aandacht voor beide soorten bomen kan de erfgoedwerker een frisse kijk geven op het wijde aanbod aan genezingspraktijken en -middelen en ook de geleefde religieuze praktijk. Beide hoeven, zoals ook blijkt uit de vorige pagina's, niet noodzakelijk strikt gescheiden te worden. Bovendien kunnen we, zoals hieronder wordt aangetoond, sommige verhalen over wonderde bomen lezen als een poging tot christianisering van 'geneesbomen' en getuigen andere dan weer van de zogenaamde 'paganisering' van het Christendom.

Er werden (en worden) aan heel wat bomen helende krachten toegeschreven. Slaat men er het compendium van de rituele planten van Europa van Marcel De Cleene en Marie Claire Lejeune op na dan kan voor bijna elk type boom wel een heilzame werking worden aangetoond. De geneeskracht van de bomen school echter niet alleen in de toepassingen die in de kruidengeneeskunde werden gesuggereerd (koortswerende werking van de bloemen van de meidoorn of de bloedstelpende werking van bladeren en schors van de eik). Bij een deel van de bomen kon de heilzame kracht maar worden 'afgetapt' via vaste rituelen. Grondgedachte bij deze rituelen was dat de ziekte kon worden genezen door de zieke rechtstreeks of indirect in contact te brengen met de boom: de aandoening werd zo 'overgedragen'. Zo zijn er onder andere de zogenaamde koortsbomen of lapjesbomen waaraan een lapje stof werd vastgemaakt om de

koorts 'af te binden'. Het stukje stof dat in de boom werd gehangen, moest in aanraking geweest zijn met het lichaam van de zieke: zo kon de koorts worden doorgegeven aan de boom. Op gelijkaardige wijze werden spijkerbomen/ nagelbomen ingezet. Men legde bij tandpijn eerst een spijker bij de getroffen tand en sloeg men vervolgens de spijker in de boom (volgens sommige overleveringen mocht men bij het verlaten van de boom ook niet omkijken, want dan zou men opnieuw worden getroffen).⁴² Een overzicht van dergelijke bomen – waarvan nog een deel 'gebruikt' worden – vindt men onder andere in het reeds genoemde compendium (inclusief een uitgebreide bibliografie).⁴³ Aandacht voor deze praktijken kan ons iets leren over hoe in het verleden met ziekte werd omgegaan, hoe een doktersbezoek niet noodzakelijk de enige optie was (als het al een optie was) en hoe rituelen de zieke een zeker houvast konden bieden (en nog bieden)⁴⁴. Bovendien kunnen de verhalen over deze bomen ons ook iets vertellen over hoe de clerus reageerde op wat als 'heidens' volksgeloof kon worden gezien: sommige bomen werden omgehakt, maar er werden ook kapellen opgericht in de buurt van andere exemplaren – een christelijke toe-eigening van wat reeds als krachtige plaats werd gezien of een uitbreiding van het aantal opties voor de zieke (symbiose van de beide 'hulpmiddelen').⁴⁵

Naast ideeën over de 'kerstening' van heidense plaatsen en praktijken⁴⁶, wordt ook de omgekeerde beweging gesuggereerd: een paganisering van het christendom. William Christian reikt dit interpretatiemodel aan wanneer hij het heeft over de verhalen rond de vondst van miraculeuze heiligenbeelden in een boom (maar ook in een grot, of bij een bron) in het laatmiddeleeuwse en renaissance Spanje. Een vast patroon in dergelijke verhalen is dat het beeld zich 'verzet' tegen een verplaatsing naar een kapel of kerk en steeds terugkeert naar de oorspronkelijke vindplaats – alsof het een heilige plaats wil aanduiden.⁴⁷ Christian ziet het als een herbevestiging van rurale pre-christelijke opvattingen over sacrale landschappen binnen een religieuze context waar kerken en kathedralen centraal waren komen te staan.⁴⁸ Ook de devotionele wereld biedt ons dus een keur aan bijzondere bomen. Een van de bekendste van de Lage Landen is natuurlijk Jezus' eik waar sinds de zeventiende eeuw mirakels worden gerapporteerd in de buurt van een Mariabeeldje dat aan de vroegere 'duivelseik' was opgehangen.⁴⁹ Maar ook elders is de lokale heiligencultus vaak gekoppeld aan een boom. Zo leert een korte verkenning van de verhalen rond de miraculeuze Mariabeelden van België⁵⁰ ons alvast dat bomen vaak een niet geringe rol speelden in het verhaal rond het ontstaan van de cultus en werd, onder andere, het beeld van Onze-Lieve-Vrouw van Goede Wil van Duffel in een boom gevonden. De namen die Maria krijgt op verschillende plaatsen duiden trouwens ook in op het belang van bomen: zo is er een Onze-Lieve-Vrouw-ten-Doorn (o.a. te vinden in Moregem, Heffen en Eeklo), een Onze-Lieve-Vrouw ter Linde en een Onze-Lieve-Vrouw van 't Boompje (Sint-Andries). Het is aan de geïnteresseerde lezer om te achterhalen of de betrokken bomen net zoveel aandacht kregen als ooit in Scherpenheuvel, Fatima en Beauraing. Werden ook zij geplunderd en ontwikkelden er zich specifieke rituelen? Gingen ook hier de gelovigen op eigen houtje aan de slag en wekte dit de ergernis van de clerus? Het zijn vragen die amper gesteld worden ook al biedt het antwoord ons een inzicht in de leefwereld van de 'doorsnee'-gelovige voor wie bomen hun eigen verhaal konden hebben en zelfs de kleinste splinter de kracht van een heilige kon bezitten.

- 42 De Cleene en Lejeune, *Compendium*, 49–50. Amots Dafni wijst op gelijkaardige praktijken (het binden en nagelen van bomen) in het Midden-Oosten, maar het doel van de handeling kon sterk afwijken en stond niet altijd in verband met ziekte (bijvoorbeeld ook het verbreken van een eed, stof als talisman). A. Dafni, 'Rituals, ceremonies and customs related to sacred trees with a special reference to the Middle East', *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 3: 28 (2007) 1–15.
- 43 Zie ook de beredeneerde bibliografie.
- 44 Zie de recente voorbeelden bij De Cleene, *De plantencode*, 26.
- 45 Zie bijvoorbeeld 'Ons Heeren Boomke' in Poperinge: bedevaarders nemen schors van een populier mee naar huis, de haag rond de kapel hangt vol met lapjes. *Boomblad*, juli-september 2012, 3. Een gelijkaardige combinatie is in Herchies te vinden waar de 'eik van Sint Antonius' vol ex-voto's hangt en zich dichtbij een kapelletje voor deze Heilige bevindt. Chalon, *Arbres*, 8, 19, 21 en ook de website: <http://www.herschies.be/arbres.htm>.

De eik van Sint Antonius te Herchies, uit Chalon, *Les arbres fétiches* (Antwerpen 1912) 8.

- 46 Onder andere het geval in Scherpenheuvel volgens De Cleene en Lejeune, *Compendium*, 319.
- 47 Zie bijvoorbeeld het verhaal van de kapel in het Naamse Oizy. Y. De Beule, P. Geerts en J. Van Geyt, *Merkwaardige bomen in België: 100 bomen en verhalen om te koesteren* (Tielt 2005) 153.
- 48 Christian, *Apparitions*, 20–23.
- 49 C. Harline, *Miracles at the Jesus Oak. Histories of the supernatural in reformation Europe* (New York 2003) 12.
- 50 A.D.R., *Les Vierges miraculeuses de la Belgique. Histoire des sanctuaires où elles sont vénérées* (Parijs 1855); De Beule, Geerts en Van Geyt, *Wondere bomen*, 150.

Beredeneerde bibliografie: verschijningsbomen en andere 'wondere bomen'

Een doorn in het oog van (een deel van) de clerus, een beproefd redmiddel voor leken: de fragmenten van verschijningsbomen en de handel en praktijken die er zich rond ontwikkelden documenteren de zelfredzaamheid van de gelovigen en het belang dat zij aan materiële media hechtten. Voor hen waren deze fragmenten 'reliëken': ooit aangeraakt door een bovennatuurlijk wezen en bijgevolg net zo krachtig. In tegenstelling tot andere houtreliëken (zoals fragmenten van het H. Kruis) werden boomreliëken geconsumeerd (opgegeten, gedronken of op de wonde gelegd) en niet van op afstand vereerd. Ze werden voornamelijk ingezet bij ziekte en kwetsuren. Het geloof in dergelijke wonderde (heilzame en beschermende) krachten van bomen bleef ook in de twintigste eeuw voortbestaan. Zoals werd aangestipt, waren verschijningsbomen niet de enige bomen waaraan zulke heilzame krachten werden toegeschreven: geneesbomen en bomen die gekoppeld werden aan een specifieke cultus bleken net zo krachtig. De geschiedenis van het merendeel van deze bomen moet nog worden geschreven, voor de geïnteresseerde lezer en toekomstige auteur volgen hier een aantal literatuurtips.

De heemkundige op zoek naar dergelijke 'wondere' bomen in België vindt een overzicht in:

Jean Chalon, *Arbres fétiches de la Belgique* (Antwerpen 1912).

Benoît Loodts, *Les derniers arbres fétiches de la Belgique* (Neufchâteau 2003).

'Dichter bij God. Bomen in het volksgeloof', Y. De Beule, P. Geerts en J. Van Geyt, *Merkwaardige bomen in België: 100 bomen en verhalen om te koesteren* (Tielt 2005), 146–153.

De praktijken die aan dergelijke bomen werden gekoppeld en hun inzet in de 'magische geneeskunde' worden uitgebreid bestudeerd in:

M. De Cleene en M. Lejeune, *Compendium van rituele planten in Europa* (Gent, 1999).

M. De Cleene, *De plantencode. De betekenis van kruiden, struiken en bomen in de Europese volkscultuur* (Leuven 2008).

Wil men de heibel en heisa onderzoeken die de praktijken rond dergelijke bomen konden opwekken, dan is het aangewezen om ook andere incidenten te bestuderen. Voor de bijzondere bomen in de Lage Landen zijn volgende werken van belang:

E. Put, en C. Harline, *Verloren Schapen, schurftige herders. De helse dagen van bisschop Matthias Hovius (1542–1620)* (Leuven 2002).

C. Harline, *Miracles at the Jesus Oak. Histories of the supernatural in reformation Europe* (New York 2003).

Meer algemene inleidingen op de wisselwerking tussen natuur en religie, 'christianisering' en 'paganisering', vindt men ten slotte in:

W. Christian, *Apparitions in late medieval and renaissance Spain* (Princeton 1981).

M. Nolan en S. Nolan, *Christian pilgrimage in modern Western Europe* (Chapel Hill 1989).

Biografie

Tine Van Osselaer (Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap) studeerde klassieke filologie en geschiedenis (UGent, 2001 en 2004) en verdedigde in 2009 haar proefschrift *The pious sex. Catholic constructions of masculinity and femininity in Belgium, c. 1800–1940* (KU Leuven). Zij publiceerde al over religieuze geschiedenis, gendergeschiedenis en de geschiedenis van emoties en werkt momenteel aan een studie over Mariaverschijningen in België.

Omstreden nieuwkomers

Bomen in het Antwerpse straatbeeld (1850–1914)

Andreas Stynen

‘De kwestie der aanplantingen is een dier moeilijke vraagstukken, welke het Stadsbestuur dikwijls doen verlegen zijn.’

(burgemeester Jan Van Ryswyck in de Antwerpse gemeenteraad, 18 december 1893)

Ringland, een gedroomd tiende district van Antwerpen met een overdaad aan groen. Felle protesten wanneer bomen worden gerooid, of ze nu in het Lappersfortbos net buiten de Brugse vesten, in de Brusselse kanaalzone of op de Antwerpse De Keyserlei staan. De lijst van controverses rond groen in de stad is lang. Zonder uitzondering roepen deze conflicten felle emoties op. In het geval van De Keyserlei, waar eind 2011 zesennegentig lindenbomen werden bedreigd, ketenden sommige actievoerders zich zelfs aan de bomen vast, een (vergeefse) daad van burgerprotest die sommige opiniemakers als blinde sentimentaliteit weglachten: ‘Ga niet in elke boom hangen alsof het onze allerlaatste vriend op aarde is.’¹

1 *De Standaard*, 18 november 2011.

Wie de krant openslaat, merkt haast dagelijks dat het belang van groen in onze verstedelijkte samenleving het louter vormelijke overstijgt. Stadsplanning zonder groene component lijkt vandaag ondenkbaar, maar was ooit nochtans de regel: halverwege de negentiende eeuw was de integratie van bomen en struiken in het stedelijke straatbeeld nog een innovatie. Hoe vanzelfsprekend die combinatie vandaag ook lijkt, ze verliep niet zonder slag of stoot.

Met twee aanplantingsplannen als centrale inzet, wil deze bijdrage aantonen hoe ook in de eerste decennia waarin groen bewust de stad werd ingebracht

Foto links: Keyserlei. Bron: Luc Corthouts.

deze natuur niet zomaar een esthetische verfraaiing was. Een wisselende waaier aan soms onvermoede argumenten pro en contra bomen werd bovengehaald. Om de verschuivende gevoeligheden en verwachtingen in kaart te brengen, volstaat het niet om het onderzoek tot plannen en bouwdossiers te beperken. Deze bijdrage is dan ook een pleidooi om bij de studie van straten, gebouwen en wijken het gebruikelijke bronnenrepertoire te verruimen. Een reconstructie van de historische ruimte geeft zo toegang tot het mens- en wereldbeeld van vervlogen tijden.

Na een eerste paragraaf over de wortels van groen in de negentiende-eeuwse stad, staan twee Antwerpse locaties centraal, achtereenvolgens de Belgiëlei en het Stuivenbergplein. Een zorgvuldige analyse van de controverses rond deze plaatsen, met aandacht voor de verschillende partijen, hun standpunten en de wijze waarop die werden geuit, moet toelaten om inzicht te verwerven in attitudes rond stedelijk groen tussen circa 1850 en 1914. Welke baten verwachtten men van bomen in het straatbeeld? Hoe gingen beleidsmakers met de wisselende verwachtingen om? Antwoorden op dergelijke vragen vergen een precieze vertoog- of discoursanalyse, daarbij rekening houdend met het specifieke karakter van uiteenlopende tekstsoorten en met hun rol in de toenmalige samenleving. Ondanks de particuliere accenten in de Antwerpse debatten, overstijgen ze het lokale belang: in beide blijkt de invloed van denkpatronen uit grootsteden als Brussel en Parijs, en het lijkt geen twijfel dat de polemieken uit de Scheldestad op hun beurt elders weerklank vonden.

Stuivenbergplein. Bron: Luc Corthouts.

Naar een groene stad

De doorbraak van een gerichte groenvoorziening in de stad kwam dan wel in de negentiende eeuw, ook voordien was er al groen. Het ging veelal om braakliggende terreinen zonder een echt planmatig karakter, met middeleeuwse kerkhoven als uitzondering. In de renaissance kondigde zich een kentering aan: die kwam niet zozeer voort uit een ambitie om het Grieks-Romeinse verleden nieuw leven in te blazen, toen sommige steden inderdaad recreatieve zones met bomen hadden, maar wel uit de tuinarchitectuur. In de perifere delen van Italiaanse tuinen verschenen namelijk voor het eerst met bomen afgezette lanen. Gerenommeerde urbanisten als Leon Battista Alberti hielden de boot

voorlopig nochtans af en zagen de stad als een in essentie bebouwde ruimte, met enkel in private tuinen plaats voor bomen. Belangrijker, zeker in de Lage Landen, was evenwel een min of meer pragmatische ontwikkeling aan de rand van versterkte steden. Vooral om militaire redenen werden her en der omwallingen met bomen beplant, in Antwerpen al in 1580, en deze zones zouden later een grote rol spelen.²

Hét model dat de grondslag van stadsgroen legde, was de *promenade*. In de zeventiende eeuw ontdekte de Franse adel in de geometrische tuinen buiten de stad de genoegens van wandelen. Zien en gezien worden was daarbij zodanig belangrijk, dat de voorkeur uitging naar kaarsrechte, regelmatig aangeplante dreven. De gegoede burgerij nam de gewoonte al snel over en bracht ze in de volgende eeuw dichterbij de stedelijke leefwereld: rijke burgers wilden immers niet enkel tijdens de zomer nabij hun buitenverblijf wandelen, maar ook in de maanden dat ze in de stad resideerden. De vaak smalle, stoffige en stinkende straten stonden echter in schril contrast met de dreven in de prestigieuze tuinen, zodat de vraag naar een aanpassing van de stedelijke ruimte klonk. Parijs kreeg zijn Champs-Élysées en Tuileries, in Brussel zag de elite zich wegens het ontbreken van een geschikte ruimte *intra muros* genoodzaakt om net buiten de omwalling te trekken, naar de Groendreef in de richting van Laken.³

De verschuiving van recreatief groen richting de agglomeratie bracht ook een democratisering met zich mee: niet langer was het enkel de elite die zich in de schaduw van bomen kon vermaken, ook de lagere klassen hadden toegang tot deze ontspanningszones. Verlichtingsfilosofen ondersteunden deze openbaarheid en herkenden in een groene omgeving zelfs een instrument tot sociale verbredening. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de Oostenrijkse periode, toen de *philosophes* enig gehoor bij beleidsmakers vonden, met het Brusselse Warandepark een eerste grootschalige, binnenstedelijke groenvoorziening in de Zuidelijke Nederlanden werd aangelegd. Op de gronden van het afgebrande hertogelijke paleis verrees in de jaren 1770, als onderdeel van de classicistische Koninklijke Wijk, een park van dertien hectare. De aanleg sloot nauw aan op de omringende straten en gevels: uitgekiende perspectieflijnen zorgden voor een harmonieuze interactie tussen natuur en architectuur. Qua gebruik was het park vooral een uitvergroete versie van de bekende *promenade*, een verzameling van dreven die elk op een ander, door de gewoonte bepaald tijdstip van de dag tot ontmoetingsplaats van de *beau monde* dienden.⁴

In de Franse periode (1794–1815) raakte de visie op natuur als een esthetische en recreatieve troef meer ingeburgerd. Traditioneel herkenden zowel overheden als de bevolking in bomen in de eerste plaats een bron van hout en dus geldgewin: de oprichting van een nieuwe woning betekende in regel het einde van bomen die soms al decennialang aan de straatzijde stonden. Hoewel deze utilitaristische attitude omstreeks 1800 niet verdween, maakte wel een bijkomende zienswijze opgang, waarin groen ook decoratieve waarde kreeg toegeschreven. Zo adviseerde het centrale gezag het opsmukken van steden om burgers tevreden te houden, een politiek die in Antwerpen in 1805 tot de lindenbomen van de Place Bonaparte leidde, het plein naast de kathedraal dat later de naam Groenplaats kreeg.⁵

Politieke strubbelingen, een belabberde financiële situatie en vooral ook de haast onaantastbare positie van individuele eigendomsrechten beletten grootse groenprojecten in de Nederlandse periode en in de eerste decennia van het onafhankelijke België. De definitieve doorbraak van stadsgroen, in de vorm van

2 H.W. Lawrence, *City trees: a historical geography from the Renaissance through the nineteenth century* (Charlottesville – Londen 2006) 16–26.

3 L. Turcot, *Le promeneur à Paris au XVIIIe siècle* (Parijs, 2007) 56–65 en 131; P. Poulussen, *Van burenlust tot milieuhinder. Het stedelijk leefmilieu, 1500–1800* (Monografieën Leefmilieu Nu) (Kapellen 1987) 28–29, 31–32 en 69–82.

4 Ph. Gigot, *Nouvelle description historique, topographique et critique de Bruxelles, ou le guide de l'étranger dans cette ville* (Brussel 1817) 90–93; Ch. Loir, 'Un espace urbain d'une étonnante modernité: le quartier Royal', in: K. Bethume en J.-Ph. Huys (eds.), *Espaces et parcours dans la ville Bruxelles au XVIIIe siècle* (Brussel 2007) 48–51.

5 A. Stynen en B. Tritsmans, 'Stadsgroen onder spanning. Debatten over ruimtegebruik in negentiende-eeuws Antwerpen', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, te verschijnen.

stadsparken, volgde pas halverwege de negentiende eeuw. Die hadden een veel breder fundament dan het Brusselse Warandepark, dat vooral rond de traditie van de *promenade* was opgebouwd. De nieuwe parken, zoals het Terkamerenbos in de hoofdstad (1862) of ook het Brugse Astridpark (1852), hadden nog een heel aantal andere precedenter. Uit *pleasure gardens*, een commercieel tuinmodel dat uit Engeland kwam overgewaaid, kwam een rijk aanbod aan ontspanningsmogelijkheden, van koffiehuisen tot een kiosk voor concerten. In botanische tuinen hadden burgers zelfbeheersing in de omgang met natuur geleerd en dierentuinen hadden de wereld als een wonderbaarlijk spektakel opgevoerd. De nieuwe stadsparken combineerden al deze attitudes, in een kader bovendien dat de illusie van een locatie ver weg van de stad bood, terwijl de bezoeker zich er middenin bevond.⁶

Vanuit de *promenade* groeide echter nog een ander model van stadsgroen, waarin het stedelijk milieu allerminst aan het zicht werd onttrokken: de boulevard. Deze ruimtelijke vorm kwam uit Parijs overgewaaid, waar de demilitarisering van de omwalling tot een nieuw type straat had geleid: een brede laan met smallere zijlanen – bedoeld om de diverse soorten weggebruikers te scheiden – en met bomen op de scheidingslijnen. Langs de ene zijde boden diverse zijwegen een vlotte toegang van verkeer én van licht en lucht tot de stad, langs de andere zijde, die oorspronkelijk onbebouwd moest blijven, had men zicht op het omringende platteland.⁷ Het revolutionaire ruimtelijke type brak in de late achttiende eeuw in heel Frankrijk door en vond ook elders navolging, in Brussel vanaf 1810. Het model evolueerde echter razendsnel en toen prefect Georges-Eugène Haussmann vanaf 1853 Parijs radicaal transformeerde, werden ook in de agglomeratie prestigieuze boulevards met bomenrijen aangeplant; dat ze soms de term *avenue* droegen, ook in België vaak gebruikt, heeft meer administratieve dan vormelijke betekenis. Natuur kwam letterlijk tot aan de voordeur, een ontwikkeling die niet rimpelloos verliep.

De Belgiëlei: bomen met wisselende functies

Net zoals stadsarchieven overal in het land bewaart het Felixarchief in Antwerpen grondplannen en profielschetsen van verschillende leien, een gangbare term voor met zijlanen en bomenrijen getooide straten die op het boulevardmodel voortbouwen. Voor de Belgiëlei, die oorspronkelijk als Leopoldslei bekend stond, is dat niet anders. Een plan uit september 1879, getekend door Henri de Bosschere, de eerste 'hoofdopziener van stadsaanplantingen', biedt echter een dubbel beeld: als 'ontwerp ter verandering' geeft het zowel inzicht in de toenmalige toestand van de verkeersweg, met vier bomenrijen, als een voorstel om beide buitenrijen op te geven en de zijlanen aanzienlijk te verbreden.⁸ Voor wie met de historiek van de Belgiëlei vertrouwd is, is het een wat vreemd document: de straat, vol statige herenhuizen, was nog maar amper twee decennia met iepen en wilde kastanjelaars getooid, en bovendien bleef het profiel van de lei, ondanks het plan, ongewijzigd. Om te begrijpen waarom een bevoegde functionaris een aanpassing voorstelde, wat hij betrachtte én waarom er niets gebeurde, zijn andere bronnen nodig, van gedrukte gemeenteraadsverslagen en rapporten over ongepubliceerde correspondentie tot zelfs krantenartikelen. Om het plan uit 1879 te kunnen kaderen, moet men bovendien niet alleen enkele tientallen jaren achteruit in de tijd, maar ook vooruit.

De eerste fase van een aanslepende controverse vatte aan in 1858, toen waarnemend stadsarchitect Frans Stoop plannen tekende om de zesendertig meter brede straat met viermaal zo'n driehonderd bomen te beplanten.⁹ Stoop zag die ingreep als een verdere bijdrage in de ontwikkeling van een wijk die in sneltempo tot een van de meer gegeerde buurten van Antwerpen uitgroeide.

6 A. Stynen, 'Natuurlijke verbeelding. Ontkieming van het stadsparkideaal', in: *De Negentiende Eeuw*, 36 (2012) 70–74.

7 Y. Brault, 'Radiographie historique d'un modèle', in: B. Landau, C. Monod en E. Lohr (eds), *Les grands boulevards. Un parcours d'innovation et de modernité* (Parijs 2001) 52–56.

8 Antwerpen, Felixarchief [= SAA], MA #956/9: ontwerp De Bosschere, 13 september 1879.

9 Ook die plannen bleven bewaard, in SAA, MA #953.

Haast meteen bleek echter dat niet alle omwonenden die mening waren toegedaan. Ze verenigden zich in de *Société du Boulevard Léopold* en tekenden per brief formeel verzet aan bij het schepencollege: 'De manière à ne pas gêner la vue et à les [i.e. les voies pavées] laisser complètement libres et dégagées sur toute leur étendue' wilden ze dat de bomenrijen het dichtste bij hun huizen – nochtans op zeven en halve meter afstand – werden geschrapt. De eigenaars waren bezorgd dat bomen de esthetische en zo ook financiële waarde van hun woningen zouden kelderen, een visie haaks op Stoops opvattingen. Hij mocht zijn ontwerp echter onverkort uitvoeren en oogstte er zelfs veel bijval mee. Een afzonderlijke post in de jaarlijkse begrotingen bewijst de hooggespannen verwachtingen in overheidskringen rond de wisselwerking van architectuur en groen.¹⁰

Belgiëlei. Bron: Luc Corthouts.

Halverwege de jaren 1870 dook opnieuw twijfel op. De tuinbouwkundige perfectie waaraan stadsbomen volgens de gangbare opvattingen moesten beantwoorden, werd in de Leopoldslei dan toch niet gehaald. De Bosschere, vanaf 1 maart 1876 de eerste bezoldigde inspecteur van aanplantingen, rapporteerde later dat jaar dat de bomen in de straat te groot werden en elkaar begonnen te verstikken. Reactie bleef uit, en drie jaar later schreef de functionaris een nieuwe brief aan het schepencollege, met meer argumenten: niet alleen hinderden de bomen elkaar, ze benamen de bewoners ook zonlicht en verhinderden het zicht van wandelaars op een standbeeld aan het einde van de lei. Een plan in bijlage, met de vermelde halvering van het aantal rijen, toonde een mogelijke oplossing, weliswaar niet door hemzelf uitgedacht.¹¹ Hoewel de politieke verantwoordelijken erkenden dat bij de aanplanting fouten waren gemaakt, aan onervarenheid toe te schrijven, deinsden ze terug voor doortastende maatregelen. Voorlopig beperkten ze zich tot een, weliswaar drastische, snoei.¹²

Pas in 1886 behandelde de gemeenteraad een rapport over de heraanleg van de Leopoldslei. Een nieuw voorstel om de vier rijen van alle kastanjabomen te ontdoen, leek de enige realistische mogelijkheid om de problemen op korte termijn te verhelpen. Enkel burgemeester Leopold de Wael, zelf een bewoner van de bewuste straat, onthield zich bij de stemming, zo leert het *Gemeentebblad*: hij geloofde niet dat de aanpassing zowel 'de bloei der boomen' als 'het genot der bewoners' ten goede kwam. De beslissing was dan wel gevallen, het

10 Vertaling: 'Om het zicht niet te hinderen en om [de geplaveide wegen] over hun hele lengte vrij en open te laten'. SAA, MA #953: Stoop aan stadsbestuur, 25 oktober 1858 en Société du Boulevard Léopold aan College, 27 januari 1859; zie onder meer de begroting in *Antwerpen. Gemeentebulletyn*, 30 november 1861, 368.

11 SAA, MA #956/9: De Bosschere aan College, 21 oktober 1876 en 17 september 1879.

12 SAA, MA #46093: De Bosschere aan College, 24 november 1880.

verdwijnen van ‘de vervloekte kastanjabomen’ – een uitdrukking in officiële correspondentie van het schepencollege – sleepte nog maandenlang aan.¹³

Weer een decennium later barstte de controverse opnieuw los, met ongekende hevigheid. Aanleiding was de vaststelling dat ook de iepen zich nu zodanig ontwikkelden dat ze elkaar en de omwonenden tot last waren. Om het probleem van de ‘donkeren boulevard’ te verhelpen, moest men ofwel om de drie jaar alle takken tot een meter inkorten, ofwel voor een nieuw profiel opteren, met twee in plaats van vier rijen.¹⁴ Meteen toen dat laatste plan in de gemeenteraad op tafel lag, steeg luid protest op. Voor de lokale pers kon er geen sprake van zijn aan de ‘arboriphobes’ (letterlijk: mensen met boomvrees) toe te geven en de bomen van de Leopoldslei te ‘massacreeren’. Ook de omwonenden tekenden verzet aan: met meer dan honderd vroegen ze in een petitie de bomenrijen te behouden.¹⁵ Het was een merkwaardige ommekeer in vergelijking met nog geen halve eeuw eerder: toen kwam er immers nog protest tegen vier bomenrijen. Zelfs al hadden heel wat huizen in die decennia nieuwe bewoners gekregen, de Leopoldslei was onveranderd het residentiële terrein van de gegoede burgerij. Het verschil verklaart zich deels door het gegeven dat men destijds nog amper met straatbomen vertrouwd was, maar de debatten bewijzen dat ook een andere attitude in het spel was. De eens zo courante argumenten van vocht en van een tekort aan licht en lucht werden nu met nieuwe munitie bestreden. De anders zo verdeelde pers was zowat unaniem in de afwijzing van de plannen, zo leert een omvangrijke knipselverzameling in het Felixarchief. In menige krant klonk empathie met de ‘malheureux arbres’: de meest melodramatische pleidooien voerden de bomen als echte personages op, andere opiniemakers riepen op ‘hetgeen daar groeit in de vrije natuur’ – wel degelijk een verwijzing naar de Leopoldslei – te respecteren en poneerden dat ‘natuurrijkdom [...] het best zijnen eigen weg vindt’.¹⁶

Onder druk van het felle verzet gaf het stadsbestuur toe. De gemeenteraad besloot tot een *status quo*, weliswaar vanuit de veronderstelling dat, na het afsterven van enkele bomen, de bewoners van de Leopoldslei zélf om een nieuwe aanplanting zouden vragen.¹⁷ Vijf jaar later stond de aanplanting van de straat inderdaad een zoveelste keer op de politieke agenda, vooral na klachten over het duistere bladerendek. Uit vrees voor nieuwe commotie zocht men naar een andere oplossing dan het rooien van volledige rijen. De Bosscheres voorstel om de kruinen in piramidevorm te snoeien zodat ze meer licht zouden doorlaten, werd in februari 1900 aanvaard en kort nadien uitgevoerd. Dat het een gekunstelde vorm was, zag de inspecteur niet als een probleem: ‘Het is dwaas in de openbare beplantingen der leien meer prys te hechten aan een mooi gevormden boom dan aan minder natuurlyken vorm, die beter geschikt is tot het doel dat men beoogt met het planten van boomen op de wandelwegen’, zo lichtte hij zijn visie enkele jaren later toe.¹⁸ Onder de bevolking viel de ingreep niet in goede aarde. De pers sprak van een onherstelbare verminking: ‘L’élégance d’un arbre est dans l’harmonie des proportions que lui donne la nature’, zo schreef *Le Matin*. Zelfs buiten Antwerpen vond de zaak weerklank. In *La Fédération Artistique*, een gerenommeerd kunstblad, maakte Karel Buls de beslissing met de grond gelijk. Tijdens zijn eigen bijna twintig jaar durende Brusselse burgemeesterschap had Buls voor een organisch stadsbeeld gepleit, wars van gekunsteldheid. Deze visie had hem tot in het buitenland faam onder stedenbouwkundigen opgeleverd, dus de aanval op het Antwerpse beleid, hoewel onder een pseudoniem, was een blamage.¹⁹

De hevige polemiek rond de Leopoldslei rond de eeuwwisseling verschildte fundamenteel van toon met eerdere discussies. Niet langer speelden alleen de

13 *Antwerpen. Gemeentebblad*, 9 januari 1886, 18-33; SAA, MA #956/9: College aan De Bosschere, 2 april 1886.

14 SAA, MA #956/9: De Bosschere aan College, 5 juli 1894.

15 *Het Handelsblad*, 4 januari 1895; *Le Matin*, 4 januari 1895; SAA, MA #956/9: petitie aan College, 5 januari 1895.

16 SAA, MA #956/9; citaten uit *Le Matin*, 8 januari 1895; *De Koophandel*, 10 januari 1895; *Het Handelsblad*, 29 januari 1895.

17 *Antwerpen. Gemeentebblad*, 11 februari 1895, 103-108.

18 *Antwerpen. Gemeentebblad*, 19 februari 1900; Antwerpen, SA, MA 1362/2: De Bosschere aan College, 3 mei 1907

19 Vertaling: ‘De elegantie van een boom schuilt in de harmonie van verhoudingen die de natuur schenkt.’ Karl [=pseudoniem van Karel Buls], ‘Le massacre des arbres’, in: *La Fédération Artistique*, 27 (1899-1900) 186; *Le Matin*, 9 maart 1900.

esthetiek van het straatbeeld en het welzijn van de omwonenden mee, maar ook de natuurlijke integriteit van de bomen. Dit was een nieuwe functie voor straatbomen: waren het voordien vooral urbanistische, decoratieve elementen, dan waardeerden velen hen nu ook om hun natuurlijke dimensie, als een brug naar ongerepte natuur. Het was geen geïsoleerde ontwikkeling rond de Leopoldslei. De toon van het debat was mee gezet door verenigingen voor natuur- of veeleer landschapsbehoud, die in deze periode hun eerste campagnes voerden. Maar ook een grote speler als de *Touring Club de Belgique*, die in 1895 opgerichte toeristische organisatie, sloot zich bij de visie aan en nam zelfs het voortouw, onder meer in haar onder de vele tienduizenden leden verspreide bondsblad: talloos waren de klachten over straatbomen die in hun natuurlijke groei werden belemmerd. Ze waren immers niet enkel deel van het decor, bomen waren 'goede en oude vrienden' die alle respect verdienden en zich los van menselijke tussenkomst moesten kunnen ontplooiën.²⁰

20 A. Bonjean, 'Le massacre des innocents', in: *Touring Club de Belgique*, 17 (1911) 248.

De kneedbare burgers van het Stuivenbergplein

De nieuwe houding tegenover bomen in het fin de siècle was wijdverspreid. De oorsprong hiervan lag verscheidene decennia eerder, met kiemen bij het *pleinairisme* van schilders die niet langer in hun atelier maar wel in de open lucht wilden werken. Na het Franse Fontainebleau groeide vanaf 1864 onder meer Tervuren uit tot een uitvalsbasis van kunstenaars die in direct contact met de natuur wilden staan. Ook schrijvers sloten zich bij de beweging aan, met de roman *Un mâle* uit 1881 van Camille Lemonnier als veelgelezen hoogtepunt in de promotie van de onvervreembare troeven van ongerepte natuur. Deze drang tot onderdompeling werd later ook in wetenschappelijke kringen opgepikt, met onder meer plantkundigen die hun laboratoria voor veldonderzoek inruilden. De vroegste Belgische acties voor natuurbescherming, onder meer in het Zoniënwoud, hadden dan ook een zowel artistieke als wetenschappelijke fundering.

Stuivenbergplein. Bron: Luc Corthouts.

Om de idealen te verspreiden pleitten sommigen voor speciale feesten die de liefde voor natuur in het algemeen en bomen in het bijzonder onder de bevolking zouden aanwakkeren. Dat was nodig ook, zo klonk het in 1887 op een bijeenkomst van de centrale landbouwwaad: de onverschilligheid of, erger nog, het vandalisme jegens aanplantingen kon enkel worden gestopt indien men schoolkinderen tijdens bijzondere ceremonies zélf bomen liet planten.²¹ Het plan, waarvoor de inspiratie uit de Amerikaanse *Arbor Days* kwam, werd

21 'Séance du 16 février 1887', in: *Bulletin du conseil supérieur d'agriculture. Procès-verbaux du conseil*, 40 (1887) 151–160.

echter weggestemd, en ook een initiatief onder bosbeheerders negen jaar later om de vooral onder stadsbewoners felle 'vernielingsinstincten' te bekampen bleef dode letter. Journalist Léon Souguenet zorgde in 1904 voor een ommekeer. Hij droomde van een ingetogen plechtigheid waarbij enkele bomen zouden worden geplant, een daad die eerst op gelach zou worden onthaald maar op termijn massaal navolging zou krijgen. Ditmaal werd het voorstel wel opgepikt en op 21 mei 1905 was Esneux bij Luik het decor van een eerste bomenfeest. Deelnemers spraken over een 'nieuwe religie' en gingen na afloop over tot de vorming van de *Ligue des Amis des Arbres*. Deze 'bomenvrienden' zouden tot 1910 nog verscheidene feesten inrichten, zowel op het platteland als in de stad. Een stedelijke omgeving en natuur waren immers perfect met elkaar te verzoenen, zo stelde onder meer Lemonnier.²²

Misschien zag het Antwerpse stadsbestuur in de *Amis des Arbres* een interessante partner om na alle heisa rond de Leopoldslei het blazoen op te poetsen. Eén plek in de stad leende zich alvast erg goed voor aanplantingen volgens een andere aanpak: het Stuivenbergplein, midden in een arbeidersbuurt. Al in 1888 waren er plannen om de voormalige begraafplaats in een heus park te veranderen, op een ogenblik dat De Bosschere op verscheidene plaatsen in de stad plantsoenen of squares aanlegde. Het schepencollege achtte de overlevingskansen van sierplanten echter klein, en dit 'wegens de huidige gesteldheid van het kwartier' – een verbloemde sneer naar de sociale samenstelling van de wijk. Pas een tiental jaar later werden bomenrijen aangeplant, afgeschermd door de oude kerkhofmuren dan nog. De openstelling wilde men ten vroegste na de eeuwwisseling doorvoeren, al noemde burgemeester Jan Van Rijswijck in een besloten vergadering die vrees 'overdreven'.²³ Nadat in 1901, ondanks de ommuring, alle bomen vernield waren, vroegen huizeigenaars uit de wijk tevergeefs om nieuw groen, 'tot veredeling van het waarwonend volks'.²⁴ Wilden ze andere, meer gegoede huurders? Of meenden ze dat ze dankzij aanplantingen minder last met de arbeidersgezinnen zouden hebben?

Van Rijswijck was alleszins van mening dat mensen konden veranderen. In 1904 sprak hij op de nationale feestdag voor een publiek van schoolkinderen woorden uit die zo belangrijk werden geacht dat ze ook werden gepubliceerd. De burgemeester wees de jeugd op de moeilijkheden om op de gronden van het vroegere Stuivenbergkerkhof een plantsoen aan te leggen, schuld van de 'verdorven harten' uit de buurt, 'eene wolk sprinkhanen, alles kaal scherend waar zij langs komt'. Door intenser, meer respectvol contact met de natuur zouden de kinderen ongetwijfeld 'brave burgers' worden, zo eindigde hij.²⁵ Wat hij voorstelde, was een ware innovatie: een speelplein dat in eerste plaats op kinderen was gericht, een gebruik van de openbare ruimte dat in Antwerpen nog niet eerder was verwezenlijkt. Het idee werd in de pers gunstig onthaald: er was de visie dat de openbare ruimte ten dienste van meer dan één sociale groep stond, maar ook de hoop dat die ruimte van vandalisme zou worden gevrijwaard door de kinderspelen 'minder dwaas en meer beschaafd' te maken.²⁶ Ook in de gemeenteraad vond het idee van een speelplein bijval. De Bosschere moest een Stuivenbergplein ontwerpen dat 'geen netjes geschikt park [...] met afgesloten wegeltjes, waar de moeders hun kinderen bij de hand moeten houden' was. Een jaar later stemde de gemeenteraad De Bosscheres nieuwe aanplantingsplan voor het plein. Dat gebeurde niet unaniem. Terwijl één raadslid met het oog op de gezondheid van de omwonenden liever een zwembad op het plein zag, kwam de enige onthouding van Nicolaas Cupéus, als liberaal nochtans lid van de meerderheid. Volgens hem remde De Bosscheres plan kinderspel eerder af dan het te bevorderen: de iepen stonden ronduit in de weg. De Bosschere was het daar niet mee eens. Eerder had hij al aangegeven

22 A. Stynen, 'Een nieuwe eredienst. Campagnes voor de naturalisatie van het stadsbestaan', in: I. Bertels e.a. (red.), *Tussen beleving en verbeelding. De stad in de negentiende-eeuwse literatuur* (Leuven 2013) 118–133.

23 SAA, MA #46092: De Bosschere aan Royers, 23 januari 1888 en PV's College, 12 maart 1895 en 3 juni 1898.

24 SAA, MA #46092: Vereenigde liberalen van Antwerpen aan College, 9 augustus 1901.

25 J. Van Rijswijck, *Stad Antwerpen. Redevoering uitgesproken [...] op het vaderlandsch feest van 21 juli 1904, ingericht door het gemeentebestuur in de handelsbeurs* (Antwerpen 1904).

26 F. Gittens, 'Voor de kinderen', in: *De Nieuwe Gazet*, 3 augustus 1904.

Franklin Rooseveltplaats. Bron: Luc Corthouts.

dat hij een plein wilde waarop meerdere spelen op hetzelfde moment konden doorgaan én tegelijkertijd ook wandelaars mogelijkheden hadden. Hoewel Cupérus de grote promotor van de turnbeweging in België was en dus enige kennis van zaken had, wuifden zijn collega's het argument weg. De bomen waren zelf de bepalende factor van verhoopte sociale werking van het plein en moesten dus centraal staan.²⁷

In dezelfde periode dat De Bosschere zijn plannen opstelde, circuleerde binnen de stedelijke administratie al het plan om de aanplanting minstens in het bijzijn van de kinderen uit de volkse wijk te laten gebeuren of hen er eventueel zélf mee te belasten, in de hoop dat de 'vernielingszucht' zo zou afnemen.²⁸ Kort nadien werden de *Amis des Arbres* uitgenodigd om aan dergelijke plechtigheid mee te werken, een aanbod waarop een positieve reactie kwam. Het was dan ook een situatie die voor beide partijen voordeel inhield: het stadsbestuur schakelde een hogere morele autoriteit in om haar realisatie te beschermen en de *Ligue* zelf had een bijkomend forum voor haar boodschap.²⁹

De Bosschere, zo vaak aan de schandpaal genageld, was erg enthousiast en dacht mee na over het verloop van de feestelijkheden rond de ruim tweehonderd iepen. Op 11 maart 1906 was het zover: samen met enkele prominenten trok een duizendtal jongens uit het stedelijk onderwijs richting Stuivenbergplein, achter pancartes met leuzen als 'Wie gebouwen of gedenkteekens schendt / Wie geboomte of bloemen beschadigt / Verbeurt den naam van deftig man'. Kunsthistoricus en 'bomenvriend' Hippolyte Fierens-Gevaert wierp zich in zijn toespraak als tolk van de bomen op en moedigde de kinderen aan om zich aan de kwaliteiten van bomen te spiegelen: geduldig, volhoudend, moedig, rechtlijnig, vredelievend en blijmoedig. Dienstdoend burgemeester Victor Desguin – een doodzieke Van Rijswijck was teruggetreden – was minder poëtisch en hamerde in zijn toespraak op contact met de natuur, een situatie die als vanzelf liefde en respect voortbracht: 'Gij zult het ontwakken der natuur en hare wonderbare ontluiking bijwonen.' De ervaring van natuurlijkheid zou een impuls zijn voor de moraliteit van de Antwerpse stadskinderen, en zo de gehele samenleving. Meer nog dan woorden moesten fysieke indrukken daarvoor zorgen. Na afloop van de toespraken gingen de aanwezige autoriteiten, de belangrijkste gasten en vooral de kinderen daarom over tot de aanplanting van de hen toegewezen iepen. Het was vooral een symbolisch gebaar: De Bosschere had zijn diensten de bomen immers al laten plaatsen, enkel moest

27 *Antwerpen. Gemeentebblad*, 6 december 1904, 423–430 en 2 oktober 1905, 174–180; SAA, MA #66153: De Bosschere aan College, 5 september 1904.

28 SAA, MA #66153: ongedateerde nota [september-oktober 1905].

29 SAA, MA #88154: Edmond de Bruyn aan Van Rijswijck, [november 1905].

nog een ondiepe geul met zand worden bijgevoeld. Meteen daarna zetten de leerlingen hun naam op een grote akte die als een blijvende aansporing in de wijksschool werd uitgesteld.³⁰

De toespraken en ook de redenering dat bomen behalve het straatbeeld ook de stedelingen zélf konden verbeteren, klinken ruim honderd jaar later eerder naïef. Helemaal efficiënt was het bomenfeest in Antwerpen ook niet. Al in de zomer van 1906 werden heel wat struiken en bomen op het Stuienbergplein vernield en besloot men de waakzaamheid te verhogen en de daders te zoeken om dan maar via 'een streng en afdoend voorbeeld' het respect voor de bomen af te dwingen.³¹ Vandalisme was echter niet het enige probleem waarmee het plein kreeg af te rekenen: nog geen vijf jaar na het bomenfeest ontving het stadsbestuur een verzoek van de stedelijke turnleraars om de plek 'in eene openbare speelplaats te willen veranderen' – het plein zoals De Bosschere het had ontworpen beantwoordde volgens hen allerminst aan het vooropgezette doel. De kinderen in de arbeidersbuurt zouden er geestelijk en lichamelijk wel bij varen indien ze in open lucht aan lichaamsbeweging konden doen, en zoals Cupérus destijds had verwoord – zijn handtekening stond niet op de brief, maar zijn betrokkenheid is niet ondenkbaar – voldeed de verdeling in kleinere vlakken niet. Om te tonen hoe het wél moest, gaven de leerkrachten een plan mee, een geannoteerde versie van het document dat de gemeenteraad in 1905 had goedgekeurd. Alle bomen en struiken centraal op het Stuienbergplein moesten wijken, tot enkel een met twee buitenrijen en banken afgezette vlakte ontstond, ideaal voor 'balspelen, de eenige welke onze jeugd liefheeft'.³²

Hoewel het stadsbestuur werd gewaarschuwd dat dergelijk *wandalismus* 'de beminnaars van planten en boomgewassen' en de kinderen die de bomen hadden aangeplant zou verbijsteren, werd het voorstel niet zomaar afgewezen. Pas na een lange informatieronde volgde het besluit de vraag niet in te willigen en het Stuienbergplein ongewijzigd te laten.³³ In de pers had het idee van speelpleinen intussen stevig ingang gevonden, maar de opening van het Nachtegalenpark in 1911 zou de turnpromotoren een nieuw actieterrein geven. Een gedenkteken aan Cupérus geeft er ook vandaag trouwens nog aan dat hun ideeën daar op meer instemming konden rekenen. De twijfels rond het Stuienbergplein getuigen alleszins van alweer een nieuwe richting in de omgang met de openbare ruimte in de stad, één waarbij bomen letterlijk naar het achterplan verdwenen.

Terugblik

De dossiers rond de bomen van de Leopoldslei en het Stuienbergplein getuigen van een opvallende omvang en diepgang, des te meer daar ze beide een debat over verscheidene jaren, zelfs decennia documenteren. Wanneer met elkaar gecombineerd, schetsen ze een reeks wijzigende, of eerder aanvullende houdingen. Herkennen velen bij de aanleg van de Leopoldslei in bomen enkel een bron van hout die eigenlijk niet bij de architecturale schoonheid van een residentiële wijk aansluit, dan werd het esthetische potentieel van natuur, ook in een stedelijke omgeving, op een halve eeuw tijd alom aanvaard. Omstreeks 1900 klonk bij velen een nieuw argument: wanneer in hun natuurlijk voorkomen beknot, werd niet alleen bomen onrecht aangedaan maar raakte ook de moderne mens afgesneden van een helende bron van zuiverheid. Ook gezondheidsargumenten klonken in de vooroorlogse jaren stilaan luider, net als sociale overwegingen: was groenbeleid in de eerste decennia duidelijk tot de gegoede stadsdelen beperkt, dan volgden rond de eeuwwisseling ook initiatieven in volkswijken. Die speelden echter amper op de verwachtingen van de arbeidersklassen in: veeleer waren zij het die zich aan burgerlijke idealen dienden aan te

30 *Discours prononcés lors de la fête des arbres à la plaine de Stuienberg le dimanche 11 mars 1906* (Antwerpen 1906); H. de Bosschere, 'La fête des arbres à Anvers', in: *Revue de l'Horticulture Belge et Etrangère*, 32 (1906) 87–89 en 111–112.

31 SAA, MA #66153: pro justitia door agent De Smet, 21 juli 1906 en College aan wijkcommissaris, 4 augustus 1906.

32 SAA, MA #66152: Turnleeraarsvereniging van Antwerpen aan College, 7 november 1908.

33 SAA, MA #66152: onderwijsinspecteur Van Hoof aan College, 18 november 1910 en PV College, 18 juli 1911.

passen. Hoewel de kwestie verdere studie vraagt, lijkt het erop dat de verbreding in de laatste honderd jaar enkel toenam. Uit interviews met actievoerders op De Keyserlei bleek in 2011 een onmiskenbare emotionele gehechtheid met straatbomen en stond hun kap voor sommigen niet alleen symbool voor een nefast milieubeleid, maar ook voor een gebrek aan inspraak, economische en sociale ongelijkheid en de macht van *multinationals*.³⁴

34 De Standaard, 14 november 2011.

Uiteraard kan dergelijke rijkdom niet bij alle (voorstellen tot) aanplanting van stadsbomen worden verwacht. Toch geven de verwickelingen rond beide Antwerpse locaties aan dat het zinvol is om bij de studie van ingrepen in de publieke ruimte verder te kijken dan de plannen en bouwdoSSIERS die in gemeentelijke archieven worden bewaard. De debatten in de schoot van de gemeenteraad geven niet zelden heel wat meer diepgang en verwijzen bovendien vaak naar andere informatiekanalen. Lokale kranten en gespecialiseerde periodieken bewijzen ook in deze materie eens te meer hun waarde. De onderzoeker komt zo informatie op het spoor die niet enkel context bij de stedenbouwkundige ingrepen levert, maar een wezenlijk deel van het verhaal kan vormen. Met enige alertheid geeft men de opzoekingen een antropologische invalshoek: het historische discours en de houding van mensen uit vroegere tijden bieden dan inzicht in hoe zij op al dan niet geheel andere wijze betekenis gaven aan een realiteit, in dit geval straatbomen, die we ook vandaag nog kennen.

Franklin Rooseveltplaats. Bron: Luc Corthouts.

Beredeneerde bibliografie

Onderzoek naar stedelijke groenruimtes kent de laatste jaren een duidelijke *hausse*. Een overzicht van de recente literatuur is te vinden bij A. Stynen en B. Tritsmans, 'Het groene verleden van de industriële stad', in: *Stadsgeschiedenis*, 7 (2012) 96–112. Tot de belangrijkste internationale studies behoren de bundel van P. Clark en J. Jauhiainen (red.), *The European city and green space. London, Stockholm, Helsinki and St Petersburg, 1850–2000* (Aldershot en Burlington 2006) en de studie van stadsbomen door H.W. Lawrence, *City trees: a historical geography from the Renaissance through the nineteenth century* (Charlottesville – Londen 2006). De Antwerpse groengeschiedenis werd door verschillende onderzoekers geanalyseerd. Tim Soens, Peter Stabel en Bart Tritsmans deden dat in 'Anders gaan leven? Spanningen en conflicten over stad en leefmilieu', een hoofdstuk in I. Bertels, B. De Munck en H. Van Goethem (red.), *Antwerpen: biografie van een stad* (Antwerpen 2010) 145–178, terwijl Katrien Hebbelinck ('Friedrich Eduard Keilig en het stadspark van Antwerpen', in: *Monumenten, landschappen & archeologie*, 28:2 (2009) 46–70) en een groep experts onder leiding van Piet Lombaerde (*Antwerpen versterkt* (Brussel 2009–2011), 2 dln.) respectievelijk het stadspark en de militaire gordel onderzochten. Andere Belgische steden waarvan het openbare groen historisch werd bestudeerd, zijn Leuven (J. van de Maele, *Felbevochten vergroeningen. Het Leuvense stadsnatuurbeleid, 1918–1958* (Salsa!-cahiers, 8) (Leuven 2012)) en Brussel (publicaties van X. Duquenne, o.m. *L'Avenue Louise à Bruxelles* (Brussel 2007)). Meer duiding bij het opmerkelijke discours omstreeks 1900 rond natuur in het algemeen en bomen in het bijzonder is te vinden bij B. Stassen, *La Fete des Arbres. L'album du centenaire. 100 ans de protection des arbres et des paysages à Esneux et en Wallonie (1905–2005)* (Luik 2005) en A. Stynen, 'Een nieuwe eredienst. Campagnes voor de naturalisatie van het stadsbestaan', in: I. Bertels e.a. (red.), *Tussen beleving en verbeelding. De stad in de negentiende-eeuwse literatuur* (Leuven 2013) 117–139.

Biografie

Andreas Stynen (1980) is Doctor in de Geschiedenis (KU Leuven, 2010). Hij is verbonden aan het ADVN, het Archief-, documentatie- en onderzoekscentrum van de Vlaamse gemeenschap en werkt als redacteur voor het tijdschrift *Studies on National Movements*.

Als kinderen aan bomen groeien

Over boomgerelateerde gebruiken tijdens de eerste levensjaren

Emmie Segers, Laure Messiaen en Liesbet Depauw

Inleiding

Het is eigen aan mensen om bij speciale gelegenheden naar blijvende herinneringen te zoeken. Om met de grote overgangen in een mensenleven om te gaan hebben alle samenlevingen bijgevolg rituelen en gebruiken ontwikkeld die de mijlpalen in iemands bestaan kaderen. Deze zogenaamde *rites de passage* markeren geboortes, de overgang van puberteit naar volwassenheid, het huwelijk en het levenseinde als belangrijke en betekenisvolle momenten. Dergelijke gebruiken zijn niet alleen inherent aan alle grote levensbeschouwingen, maar kunnen ook als volksgebruiken dezelfde functie vervullen. De geritualiseerde handelingen die erbij horen, bieden mensen houvast bij de verandering die deze gebeurtenissen met zich meebrengen en verankeren grootse en ingrijpende feiten in het dagelijkse leven. Simultaan worden ook andere functies vervuld: de gebruiken kunnen eveneens de integratie van de verandering bevorderen en het groepsgevoel versterken.¹ Op deze manier concretiseren rituelen de tradities die een samenleving koestert en geven ze vorm aan het erfgoed dat van generatie op generatie doorgegeven wordt. Tradities zorgen zo voor continuïteit en opvolging. Tegelijk krijgen tradities via het proces van overdragen ook telkens een nieuwe invulling. Dat zij hun wortels in het verleden hebben, houdt niet automatisch in dat zij dezelfde toekomst tegemoet gaan. In een immer veranderende context evolueren ze voortdurend mee met de mensen die ermee in aanraking komen en de denkbeelden die erover bestaan. Ook de beleving van de gebruiken in kwestie is zo permanent in ontwikkeling. Diversiteit en dynamiek zijn daardoor eveneens inherent aan tradities. In de praktijk blijkt tussen continuïteit en dynamiek vaak een spanningsveld te bestaan. Dat de manier waarop deze componenten zich tegenover elkaar verhouden, verandert, is tegelijk een motor voor hun voortbestaan. De relevantie van gewoonten en gebruiken wordt immers bepaald door de mate waarin zij aansluiting vinden bij de hedendaagse maatschappij. Om tradities een duurzame toekomst te geven kan bevrozen dus nooit een optie zijn voor de betrokken erfgoedgemeenschap.² Indien een traditie haar voeling met de samenleving verliest, wordt zij kwetsbaar en kan het draagvlak ervoor wegvallen. Voor sommige tradities houdt dat uiteindelijk zelfs in dat ze uitdoven en verdwijnen. Bij tradities die niet star bewaard worden en zo ingevuld worden dat ze wel blijvend betekenis hebben voor een groep, is de kans op een duurzame toekomst veel groter. De inhoudelijke lagen die aan een gebruik toegekend worden, kunnen bovendien variëren en evolueren, waardoor tradities automatisch rijk zijn aan verscheidenheid.

1 M. Van den Berg, 'Traditioneel maar hedendaags. Reflecties over traditie en tradities in Vlaanderen', in: *Volkskunde Vlaanderen, Tradities* (Leuven 2011) 49.

2 J. Schauvliege, 'Een beleid voor immaterieel cultureel erfgoed in Vlaanderen – Visienota', *faro | tijdschrift over cultureel erfgoed* 3:4 (2010) 12–13.

Ook tijdens de eerste levensjaren doen zich grote veranderingen voor die aan de hand van uiteenlopende tradities vorm en betekenis krijgen voor de betrokkenen. Vanzelfsprekend zijn daar eveneens tal van geritualiseerde handelingen aan verbonden. Bij een aantal daarvan blijkt bovendien een centrale rol weggelegd voor bomen. In de aanloop naar een grootschalig traject rond de betekenis, beleving en evolutie van geboortegebruiken dat in het najaar van 2014 van start gaat, verkende LECA de bestaande literatuur over deze boomgerelateerde gebruiken. Als opstap in het onderzoeksproces wordt in volgend artikel hun context toegelicht.

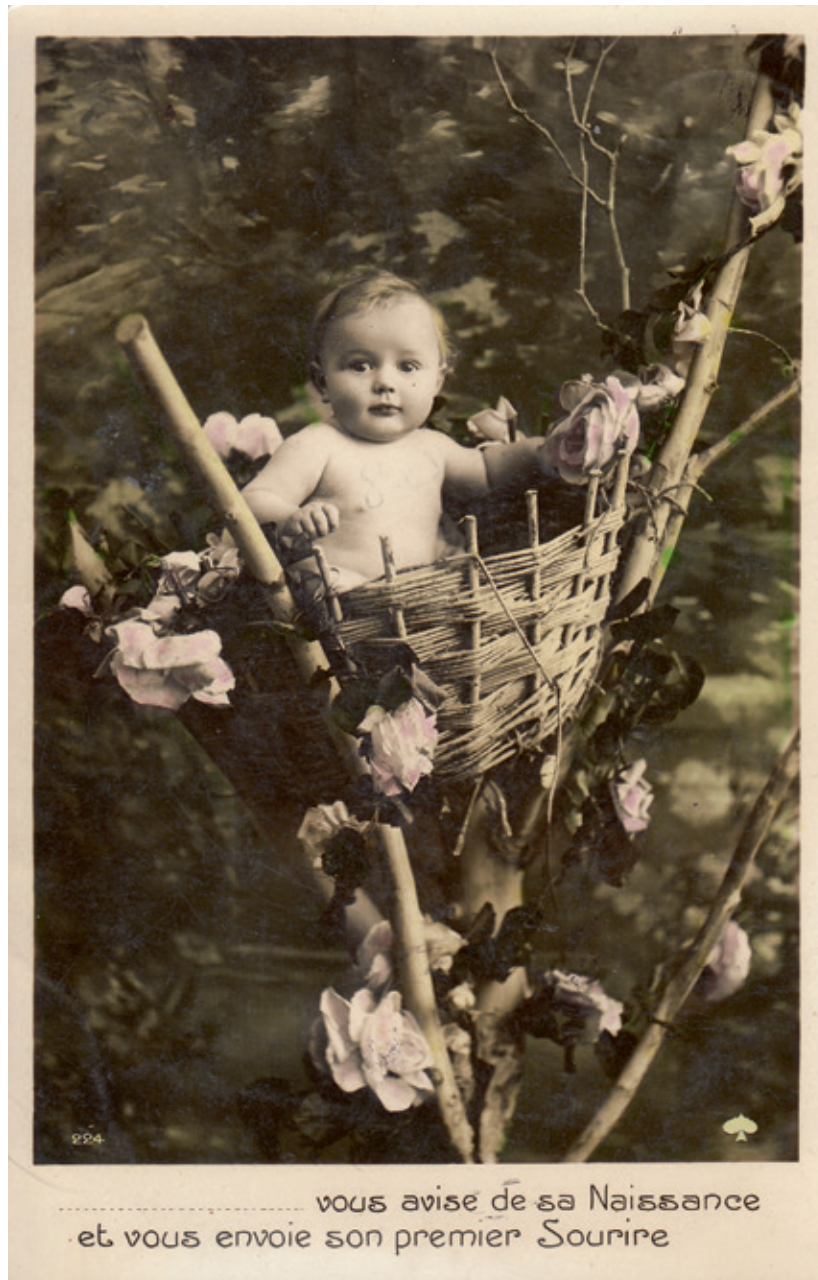
De boom als kinderbrenger

Een eerste aandachtspunt vormen de opvattingen en verhalen rond bomen en geboorte, die binnen het volksgeloof te onderscheiden zijn. In de eerste helft van de achttiende eeuw werden bomen in verband gebracht met vruchtbaarheidsriten. Holle bomen bleken namelijk een beproefd hulpmiddel om zwanger te raken. Door samen door een holle boom te kruipen gaf een paar aan dat het hoopte kinderen te krijgen. Met hetzelfde doel voor ogen werden ook bomen omarmd, rechtstreeks aangesproken of op een specifieke dag van het jaar geschud. Behalve holle bomen kwamen ook erg dikke of hoge bomen hiervoor in aanmerking, evenals bomen die zich op een bijzondere locatie bevonden, zoals bijvoorbeeld hoog op een berg of bij een belangrijk kruispunt.³

3 J. Gélis, *De boom en de vrucht. Zwangerschap en bevalling voor de medicalisering* (Nijmegen 1987) 56.

Holle boom © Ann Driessen

Geboortekaart © LECA vzw

Op vergelijkbare wijze werd van bomen eveneens handig gebruik gemaakt om gezinsuitbreiding te verklaren. In tijden waarin seksualiteit niet openlijk bespreekbaar was, werd de vraag waar kinderen vandaan komen niet altijd naar waarheid beantwoord. Om het natuurlijke geboorteprocess aan kinderen te verhullen bleken metaforen een handige manier om onderwerpen zoals zwangerschap en bevalling te omzeilen.⁴ In de verhalen die geboortes omringen, is dan ook sprake van verschillende kinderbrengrers. In Vlaanderen bleken veruit de meeste kinderen uit kolen te komen: blonde kinderen uit witte kolen, kinderen met een bleke huid uit bloemkolen en donker- of roodharige kinderen uit rode kolen.⁵ Ook de ooievaar en de kinderboot brachten kinderen een broer of zus, en volgens weer andere versies konden kinderen ook onder een steen of uit een waterput vandaan komen. Net zoals zwanger worden aan holle bomen gelinkt werd, vond ook de voorstelling dat kinderen in deze bomen

4 M. Simon, 'De ooievaar als kinderbrengrer', in: E. Doelman en J. Helstoot, *De kleine Olympus. Over enkele figuren uit de alledaagse mythologie* (Amsterdam, 2008) 42–43.

5 S. Top, 'Als de ooievaar komt... Volksculturele facetten van zwangerschap, geboorte en doop (1900–1950)', in: L. Leijssen, M. Cloet en K. Dobbelaere (red.), *Levensrituelen. Geboorte en doopsel* (Leuven 1996) 129.

geboren worden, ingang.⁶ In de literatuur zijn verder veelvuldig verwijzingen te vinden naar kinderen die aan bomen groeien. Hoewel deze voorstelling in ons land minder gangbaar was dan bovengenoemde verklaringen, is er vanuit de volkskunde zeker ruim aandacht aan besteed. Van de kinderboom wordt vanaf het eind van de vijftiende eeuw al melding gemaakt.⁷ De bijhorende verhalen zetten uiteen hoe kinderen aan de takken rijpten tot ze klaar waren om geplukt te worden. Dat gebeurde door de moeder of iemand anders die bij de geboorte betrokken was. Vanuit de bomen riepen de baby's de plukster toe. Aan hun lokroep was gewoonlijk ook de belofte verbonden om braaf te zijn: 'Pluk mijn, pluk mijn, ik zal alle dagen zoet zijn.'⁸ In een aantal van de overgeleverde versies worden twee verschillende kinderbrengrers zelfs gecombineerd voorgesteld. Zo is onder meer een variant opgetekend waarin de ooevaar de kinderen van de boom plukt.⁹ In Noord-Holland en Friesland was het plukken dan weer gekoppeld aan een bootreis naar de plek waar de kinderbomen zich bevonden, wat voor een directe band met het kinderschap zorgt.¹⁰

Bij een aantal gebruiken vlak na de geboorte blijkt eveneens een cruciale rol weggelegd voor bomen. De nageboorte vormt daarbij het uitgangspunt. Rituelen rond de placenta komen over de hele wereld voor. Hoewel in de westerse wereld vanuit geneeskundig oogpunt de moederkoek na een bevalling als medisch afval gezien wordt, is het begraven ervan niettemin een oud gebruik. Gebeurde dat in de tuin van de kersverse ouders, dan werd daar vaak een plek aan de voet van een fruitboom voor uitgezocht. De boomsoort in kwestie was daarbij indicatief voor het geslacht van de boreling: voor jongens werd bij een perenboom gegraven, voor meisjes begroef men de placenta bij een appelboom. In omgekeerde richting bleken goede oogstjaren voor een van beider boomsoorten dat jaar bovendien ook veel baby's van dat geslacht te voorspellen.¹¹ Het begraven van de placenta kan eveneens gepaard gaan met het planten van een geboorteboom. In dat geval is het gebruikelijk om daarvoor een rustige plek uit te zoeken, waar de aarde een tijdlang niet geschoffeld dient te worden. Het achterliggende idee is dan dat de voedzame kracht van de nageboorte geleidelijk aan in de bodem kan overgaan. Het gebruik kent bovendien ook een symbolische betekenislaag. Door de vele bloedvaten en adertakkingen in de vorm van de placenta werden vaak gelijkenissen gezien met de wortels van een boom. Het groeiproces dat beide doormaken, is op die manier rechtstreeks aan elkaar gelinkt.

Van geboorteboom tot geboortebos

Rond het planten van bomen heeft zich ook een andere categorie geboortebomen geclusterd. Al generaties lang worden ook geboortebomen geplant zonder het moederkoekmotief. Heel wat ouders en grootouders hebben elk nieuw kind in de familie verwelkomd door er een boom aan op te dragen. Hoewel het gebruik in perioden zeker onder druk gestaan heeft, kent het tot op vandaag navolging.¹² Ook hier is symboliek een versterkende factor. De geboorteboom staat voor meer dan enkel een tastbare getuigenis van een geboorte: hij is bedoeld om het kind zijn hele leven lang te vergezellen. Met het planten ervan wordt de hoop uitgedrukt dat kind en boom even goed zullen groeien. Via het jaarlijkse groeiproces van tot bloei komen, in volle wasdom zijn en het verliezen van zijn bladeren weerspiegelt een boom ook het verloop van het leven. De symboliek sijpelt soms nog verder door in de keuze voor een bepaalde boomsoort, die al dan niet ingegeven is door de eigenschappen die in het volksgeloof aan die boom worden toegeschreven.¹³ Ook de familienaam die de boreling draagt, is soms doorslaggevend bij de keuze voor een specifieke boom. Zo kan de familie Vereycken kiezen voor een eik, het gezin Vanderelst voor een els, de familie Vanderlinden voor een linde en dergelijke meer.¹⁴

6 V. Wouters, 'Gebruiken van de levensloop. Van waar de kinderen komen', *Meer schoonheid. Driemaandelijks tijdschrift voor heem-, kunst- en natuurschoon*, 40:3 (1993) 76.

7 J. Weyns, 'De geboorteboom', *Onze Stam. Familiekundig bijblad aan Ons Heem*, 25:1 (1971) 42.

8 O. Haverkamp, *Als het kindje binnenkomt...* (Naarden s.d.) 32.

9 M. van Lamoen, *Oude Kraamgebruiken* (Antwerpen 1981) 6.

10 G.J. Boekenooogen, 'Waar de kinderen vandaan komen. (Vervolg) (1)', *Volkskunde. Tijdschrift voor Nederlandsche Folklore*, 22 (1911) 146.

11 M. Messiaen, 'Van waar komen de kindjes? – geboorte en doop', *Bachten de Kupe. Driemaandelijks heemtijdschrift*, 45:2 (2003) 15.

12 J. Cornelissen, *Zwangerschap, geboorte en dood. Een folkloristische studie* (Antwerpen z.j.) 39.

13 Zo wordt in de brochure *Geboortebomen* die de provincie Vlaams-Brabant in 2008 uitgaf, melding gemaakt van de Keltische boomkalender. Deze kalender zou opgedeeld zijn in verschillende tijdsperiodes, waaraan telkens een specifieke boom verbonden. De karaktertrekken die die boomsoort typeren, zouden ook terug te vinden bij mensen die in de overeenkomstige periode geboren werden. Wie geboren is in de periode van de es, zou bijvoorbeeld koppig en ambitieus zijn. Het ontbreekt echter aan bronnenmateriaal dat dergelijke aannames staft.

14 J. Weyns, 'De geboorteboom', *Ons Heem*, 22:1 (1971) 43.

Plantactie Wachtebeke 2013 © Griet Buyse

Was dit gebruik tot voor kort iets dat vooral in familiale kring in ere gehouden werd, dan kent het vandaag de dag via het aanleggen van geboortebossen en -dreven een almaar aan populariteit winnende publieke toepassing. Uit verkennend krantenonderzoek blijkt dat tientallen gemeenten in Vlaanderen inmiddels een stuk bos aan hun allerjongste inwoners opdragen. De eerste geboortebossen doken in Vlaanderen op in het midden van de jaren 1990. In Limburg bericht het Limburgs Volkskundig Genootschap in 1996 al over de opkomst van geboortebossen in Genk, Alken, Kortesseem en Kuringen.¹⁵ In de daaropvolgende jaren blijkt het gebruik aan een snel tempo terrein te winnen. In 2001 signaleert bovengenoemde vereniging dat het planten van een geboorteboom in West-Vlaanderen druk beoefend wordt onder de impulsen van de Bond van Jonge en Grote Gezinnen.¹⁶ De steile opmars van geboortebossen in de voorbije twee decennia betekent evenwel niet dat het aanleggen ervan gecoördineerd gebeurt. Vanuit het Departement Leefmilieu, Natuur en Energie van de Vlaamse overheid wordt wel nauwgezet bijgehouden waar aan bebossing gedaan wordt, maar geboortebossen worden daarbij niet als een aparte categorie onderscheiden. Ook aan de hand van de namen die aan nieuwe bossen of beboste zones worden toegekend, valt niet op te maken wanneer het om een geboortebos gaat.

15 M. Driessen, 'Hernieuwd gebruik geboortebomen', *Limburgs Volkskundig Genootschap: berichten*, 4 (1996) 6.

16 M. Driessen, 'De geboorteboom!', *Limburgs Volkskundig Genootschap: driemaandelijks berichten*, 13: 1 (2001) 135.

Plantactie Gent © LECA vzw

In de praktijk blijken geboortebossen vaak een aanvulling op bestaande groeninitiatieven. Lokale acties kaderen op die manier veelal in het ruimere groenbeleid van de betreffende gemeente. Ook andere motieven om een geboortebos aan te leggen zijn vooral praktisch van insteek. In steden bleken vooral gezinnen met kinderen zelf vragende partij voor meer groen. Huizen met een aanpalende tuin zijn in stadscentra immers schaars, en geboortebossen bieden dan een uitkomst. Via de aanleg van geboortebossen wordt dan eveneens uitdrukking gegeven aan de hoop dat de pasgeborene kinderen in een groene en gezonde omgeving zullen opgroeien. In Hasselt startte het geboortebos dan weer als een besparingsmaatregel. Het gemeentebestuur besliste er in 1995 om kersverse ouders geen gelukwensen meer te sturen en het uitgespaarde geld in groenvriendelijkere initiatieven te investeren.¹⁷

Net zoals er verschillende aanleidingen zijn om een geboortebos aan te leggen, verlopen ook de plantacties zelf op uiteenlopende manieren. Het merendeel van de gemeenten kiest daarvoor een bepaalde dag uit. Het komt voor dat aansluiting gezocht wordt bij de Week van het Bos, maar dat is zeker niet

17 R. Rutten, 'Baby's krijgen boom in plaats van kaartje', *Het Belang van Limburg*, 17 januari 1995, 14.

standaard. Idealiter wordt een boom tussen november en maart geplant, al zijn er zeker ook plantacties die daarvoor of daarna georganiseerd worden. In de regel wordt voor inheemse boomsoorten geopteerd.

Uit krantenartikelen blijkt ook dat het aantal geplante bomen sterk kan variëren. Het merendeel van de gemeenten schrijft alle kersverse ouders aan en voorziet een boom voor elke pasgeborene die intekent. In Sint-Niklaas wordt het geboortebos jaar na jaar uitgebreid met een boom voor elk kind dat het voorbije jaar geboren of geadopteerd werd, los van het feit of de ouders die zelf komen planten.¹⁸ Daarnaast zijn er ook plaatsen waar voor een symbolisch aantal bomen geopteerd wordt. De gemeente Keerbergen plant bijvoorbeeld jaarlijks 24 bomen. Er is telkens een boom voor de jongens en een voor de meisjes van elke maand van het vorige jaar.¹⁹ In Oud-Heverlee wordt nog een andere aanpak gehanteerd. Koppels die een kind gekregen hebben, mogen een boom afhaken om in eigen tuin te planten. Voor de bomen van kinderen zonder tuin is van de gemeente uit een gemeenschappelijke plantzone voorzien.²⁰

18 JVS, 'Plantactie geboortebos voor 873 kindjes', *Het Laatste Nieuws*, 21 maart 2014, 18.

19 BCZ, 'Geboortebos klaagt teloorgang natuur aan', *Het Nieuwsblad*, 13 oktober 1998, 14.

20 KHK, 'Kinderen mogen geboortebos afhaken', *Het Laatste Nieuws*, 14 maart 2014, 21.

Geboortemonument Gent 2012 © LECA vzw

Ook in de manier waarop de namen van de pasgeborenen kinderen aan de bomen gelinkt worden, komt een sterke mate van diversiteit tot uiting. Aanvankelijk werd de naam van een pasgeboren kind vaak aan een specifieke boom gekoppeld. Onder meer in Dendermonde worden er vandaag nog steeds persoonlijke naambordjes gebruikt. In Houtem kunnen ouders dan weer een lint met de naam en geboortedatum van het kind om een tak van hun geboortebos knopen.²¹ Omdat boomsterfte één op vier bomen treft, zijn er intussen veel gemeenten die bewust niet meer van een 1 op 1-aanpak uitgaan. In het Gentse geboortebos in de Gentbrugse Meersen is van meet af aan gekozen voor een geboortemonument waarop de namen van alle nieuwkomertjes prijken. In Wachetebeke wordt bij elke editie een herdenkingsbord ingehuldigd. In Rotselaar krijgen plantertjes een certificaat voor het planten van hun geboortebos²² en in onder meer Pittem wordt achteraf een 'boom-diploom'²³ uitgereikt.

21 D. Berlangier, 'Gezinnen planten geboortebomen', *Het Laatste Nieuws*, 27 november 2009, 20.

22 L. Defrancq, 'Peuters planten geboortebos', *Het Laatste Nieuws*, 25 november 2005, 16.

23 J. Defour, 'Gezinsbond plant geboortebomen', *Het Laatste Nieuws*, 2 december 2006, 43.

Scandinavisch geïnspireerd

Een gebruik dat pas sinds kort in onze contreien opduikt, is de *tuttenboom*. Het concept werd overgenomen uit Scandinavië, waar zogenaamde *pacifier trees* al veel langer voorkomen. Dergelijke bomen helpen kinderen om rond de leeftijd van 3 jaar afstand te doen van hun fopspeentje. In Scandinavische landen wordt die leeftijd als een mijlpaal gezien en zetten peuters dan een grote stap naar meer zelfstandigheid. Het tutje wordt daarbij niet langer opportuun geacht. Om het afgeven voor het kind te kaderen is de fopspenenboom een handig instrument. Bij de boom worden de speentjes afzonderlijk of geclusterd aan een kleurrijk lint bevestigd en al dan niet met een begeleidend briefje of een foto aan een tak vastgeknoopt. Voor peuters geldt dat als een plechtig moment dat hen helpt om afscheid te nemen van een hulpmiddeltje dat hen tot dan toe veel troost bood. Een bezoek aan de tuttenboom wordt vaak ingebed in een dag vol activiteiten. Het achterliggende idee is dat de koppeling met leuke activiteiten ervoor zorgt dat het kind het afgeven als minder erg ervaart.

Over de herkomst van het gebruik bestaat evenwel veel onduidelijkheid. In Denemarken is de tuttenboom gekend als de 'suttetrae'. Een van de oudste zou op een vrij afgelegen plek op het eiland Thuro te vinden zijn. De Deense volkskundige Hanne Pico Larsen geeft aan dat families zeker sinds 1963 naar Thuro komen om hun kinderen de mogelijkheid te geven om hun tutje achter te laten bij de boom, maar volgens de overlevering zou het gebruik zelfs teruggaan tot de jaren 1920.²⁴ Ook elders in Denemarken doen bomen in scholen en parken sinds de jaren 1960 dienst als tuttenboom.²⁵ In Zweden spreekt men van een 'naptrad'. Onder meer in het park Slottskagen in de buurt van Göteborg²⁶ en in de Frederiksberg Have bij Kopenhagen²⁷ staan bekende tuttenbomen, waar peuters het hele jaar lang terecht kunnen om hun tutter achter te laten. Ook in de knuffelboerderij van de Skansen Zoo in Stockholm zijn intussen meer dan 11.000 fopspenen in de bomen te vinden, al verloopt het ritueel daar enigszins anders. Sinds halverwege de jaren 1970 komen peuters uit heel Zweden naar het dierenpark om er hun speen als speeltje achter te laten voor de huisdieren. De dierenverzorgers sorteren ze nadien op kleur en verwerken ze in grote slingers die in de omringende bomen opgehangen worden.²⁸

Krantenonderzoek wijst uit dat fopspeenbomen intussen ook elders een plek verworven hebben en niet langer louter in Scandinavië opduiken. In Brooklyn, New York bijvoorbeeld telt Borough Park op initiatief van een conciërge sinds tien jaar twee *pacifier trees*. Oorspronkelijk werd het gebruik er weliswaar lichtelijk anders geïnterpreteerd dan bij de Scandinavische tegenhangers: de bomen dienden aanvankelijk om achtergelaten en verloren fopspenen een plek te geven. De aanwezigheid van de kleurrijke speentjes trok zo de aandacht van de buurtbewoners en Borough Park evolueerde vanzelf tot een plek waar kinderen naartoe kwamen om hun speen definitief achter te laten.

Ook Vlaanderen heeft de fopspeenboom intussen omarmd. In Gent kunnen kleine kinderen al sinds 2006 in De wereld van Kina: de Tuin terecht om afstand te doen van hun fopspeen. Het initiatief is geïnspireerd door de reizen naar Scandinavië van een van de buurtbewoners en kwam tot stand op voorstel van de buurtwerking Sluizeken – Tolhuis – Ham, die in het gebruik een middel zag om de sociale cohesie in de wijk te vergroten. De Gentse wijk telt immers veel inwoners met verschillende migratieachtergronden en de tuttenboom werd van meet af aan beschouwd als een instrument om hen te leren kennen en dichter bij elkaar te brengen. Aanvankelijk werd een boom in de wijkspeeltuin uitgezocht om als tuttenboom dienst te doen. Toen bleek dat die boom minder

24 <http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html?res=9F06E3D7163DF93BA15750C0A9659D8B63>

25 I. Selmer-Olsen, 'The pacifier: a story about comfort, rituals and aesthetification of childhood', in: *Childhood*, 14:4 (2007), 529.

26 <http://www.atlasobscura.com/places/slottsskogen-pacifier-tre>

27 <http://littlescandinavian.com/2013/08/08/fredriksberg-palace-royal-garden-copenhagen/>

28 <http://cabinetmagazine.org/issues/23/bigert.php>

geschikt was om de spenen aan te bevestigen, werd een samenwerking met De wereld van Kina: de Tuin opgezet. De museumtuin stelt sindsdien een zwarte moerbeï ter beschikking. In de boom werd een net gespannen, zodat speentjes makkelijk opgehangen kunnen worden.²⁹

29 <http://www.lecavzw.be/traditiedrager/de-kijker-juni-2012>

De tuttenboom in De wereld van Kina: de Tuin © LECA vzw

Door ook scholen uit de buurt in te schakelen bij het afgeven van de spenen, raakte het nieuwe gebruik ook vermengd met de Sinterklaastraditie. Uit recent onderzoek naar de bestaande gewoonten rond het vieren van Sinterklaas, bleek dat kleine kinderen hun speen vaak schenken aan de Sint. Het afgeven van het tutje is dan vooral gekoppeld aan het zetten van een schoentje. Door het tutje klaar te leggen om in de loop van de nacht door Sinterklaas opgehaald te worden, geeft het kind aan dat het zich flink gedraagt.³⁰ In Gent kreeg dat gebruik uit de privésfeer via de fopspeenboom een publiek equivalent. Op of rond 6 december wordt jaarlijks een schooluitstap ingepland, waarbij kindjes uit de buurtscholen in stoet naar De wereld van Kina: de Tuin opstappen. Ter plekke geven ze de spenen die zij niet langer nodig achten, af aan de pieten die de Sint bijstaan. Zij zorgen er vervolgens voor dat de speentjes een plek krijgen in de boom.³¹ Alle kinderen die op dat moment hun speen bij de boom achterlaten, worden met een kleinigheid beloond. De tuttenboom is echter niet exclusief voor Gentse schoolgangertjes: het hele jaar door kunnen kinderen van overal er terecht. Ook voor peuters die het ritueel samen met hun ouders uitvoeren, ligt bij het onthaal van de Tuin een kleine beloning te wachten.

30 LECA, *Hoor wie klopt daar kind'ren? Rapport enquête geversheiligen anno 2012* (Gent 2013) 9.

31 H. Dedeurwaerder, 'Fopspeenboomfeest met de Sint', *Het Laatste Nieuws*, 4 december 2008, 46.

De Gentse casus illustreert daarnaast hoe een bestaand gebruik via overdracht een bijkomende invulling kan krijgen. Ook het wijkgezondheidscentrum heeft binnen de samenwerking rond de fopspeenboom namelijk al vroeg een rol opgenomen. Uit onderzoek blijkt dat een te langdurig gebruik van een fopspeen nadelig is voor het gebit en de spraakontwikkeling van jonge kinderen. Via de tuttenboom kunnen medewerkers van het centrum buurtbewoners er attent op maken het tutteren tijdig af te leren. Hetzelfde gebeurde een paar jaar daarvoor ook in Northville in de Amerikaanse staat Michigan, waar tandarts William S. Demray van Preservation Dental in 2003 in de tuin van de tandartspraktijk een boom als 'Binky Tree' aanduidde.³² Ook daar kunnen kinderen intussen al meer dan 10 jaar terecht om op een betekenisvolle manier hun speen weg te doen.

In Vlaanderen duurde het tot 2012 tot er een tweede tutjesboom opdook in Aalst. Initiatiefnemer van dienst was de lokale Junior Chamber International, een internationale organisatie van jonge ondernemers met 40 afdelingen in Vlaanderen. Ook zij gingen van meet af aan een samenwerking aan met een tandartsvereniging. De boom in kwestie werd op 17 juni 2012 ingehuldigd met een speciale tuttenboomdag. Ter gelegenheid daarvan werd ook een tuttenboomlied en een tuttenboomboekje uitgebracht. Dat het project aanslaat, blijkt duidelijk uit de navolging dat het kent bij andere JCI-afdelingen. Sinds 2013 tellen ook Geel, Hasselt en Tongeren een eigen exemplaar; in 2014 komen daar nog tuttenbomen in Brugge, Deinze, Lede, Mechelen, Opwijk en Sint-Truiden bij. Ook andere steden hebben grote interesse om het gebruik onder hun jongste inwoners ingang te doen vinden. De teller staat op dit moment op 12 in Vlaanderen, maar naar alle waarschijnlijkheid tikt dat aantal de komende jaren snel aan.³³

32 <http://northville.patch.com/groups/around-town/p/northvilles-binky-tree-attracts-statewide-attention>

33 <http://www.tuttenboom.be>

Besluit

Het verkennend onderzoek dat LECA met het oog op dit artikel voerde, wijst uit dat boomgerelateerde rituelen de eerste levensjaren tegenwoordig erg populair zijn. Daartegenover staat dat de informatie in de geraadpleegde bronnen erg gefragmenteerd is. Om de geschiedenis van boomgerelateerde gebruiken volledig te belichten, is dan ook bijkomend onderzoek nodig. Met de hulp van heemkundigen kan op dit vlak een sterke inhaalbeweging gemaakt worden. Via historisch onderzoek naar de bestaande gebruiken kan waardevolle informatie verzameld worden. Heemkundigen zijn immers uitstekend geplaatst om van onderuit na te gaan hoe de gebruiken in kwestie ingang vonden en geëvolueerd zijn. Dankzij hun sterke lokale verankering kunnen heemkundige kringen via archiefonderzoek en literatuurstudie dan ook een voortrekkersrol opnemen. Op die manier kan per gemeente een lokale stand van zaken opgemaakt worden, met aandacht voor de plaatselijke dynamiek van de gekende gebruiken. Ook empirisch onderzoek kan in deze erg waardevol zijn. Te verwachten valt dat initiatieven van particulieren vaak geen schriftelijke neerslag zullen kennen. Via veldwerk en plaatsbezoeken kunnen dergelijke persoonlijke invullingen van de gebruiken eveneens meegenomen worden in het documentatieproces. Desgewenst laat een mondelinge geschiedenistraject toe om naar achterliggende beweegredenen en persoonlijke motieven van de initiatiefnemers te peilen.

In het kader van het geplande traject rond geboorterituelen wil LECA lokale kringen aansporen om hun gegevens ook overkoepelend samen te brengen. Door de verzamelde data toegankelijk te maken voor andere onderzoekers met interesse in het onderwerp kan de ruimere context van de gebruiken geschetst worden en samenhang naar boven gebracht worden. Via publieksonderzoek kan nagegaan worden hoe geboortegebruiken met bomen vandaag beleefd worden. Inzicht in de verschillende betekenissen die aan de rituelen worden gegeven verduidelijkt ook de manier waarop tradities binnen een lokale gemeenschap als motor voor participatie, integratie en gemeenschapsvorming kunnen fungeren.

Boeken en tijdschriften

- G.J. Boekenooogen, 'Waar de kinderen vandaan komen. (Vervolg) (1)', *Volkskunde. Tijdschrift voor Nederlandsche Folklore*, 22 (1911) 143–151.
- J. Cornelissen, *Zwangerschap, geboorte en dood. Een folkloristische studie* (Antwerpen z.j.).
- M. Driessen, 'Hernieuwd gebruik geboortebomen', *Limburgs Volkskundig Genootschap: berichten*, 4 (1996) 6.
- M. Driessen, 'De geboorteboom!', *Limburgs Volkskundig Genootschap: driemaandelijks berichten*, 13: 1 (2001) 133–136.
- J. Gélis, *De boom en de vrucht. Zwangerschap en bevalling voor de medicalisering* (Nijmegen 1987).
- LECA, *Hoor wie klopt daar kind'ren? Rapport enquête geversheiligen anno 2012* (Gent 2013).
- O. Haverkamp, *Als het kindje binnenkomt...* (Naarden s.d.).
- M. Van den Berg, 'Traditioneel maar hedendaags. Reflecties over traditie en tradities in Vlaanderen', in: *Volkskunde Vlaanderen, Tradities* (Leuven 2011) 46–49.
- M. van Lamoen, *Oude Kraamgebruiken* (Antwerpen 1981).
- M. Messiaen, 'Van waar komen de kindjes? – geboorte en doop', *Bachten de Kupe. Driemaandelijks heemtijdschrift*, 45:2 (2003) 1–46.
- J. Schauvliege, 'Een beleid voor immaterieel cultureel erfgoed in Vlaanderen – Visienota', *faro | tijdschrift over cultureel erfgoed* 3:4 (2010) 4–29.
- I. Selmer-Olsen, 'The pacifier: a story about comfort, rituals and aesthetification of childhood', in: *Childhood*, 14:4 (2007) 521–535.
- M. Simon, 'De ooievaar als kindbrenger', in: E. Doelman en J. Helsloot, *De kleine Olympus. Over enkele figuren uit de alledaagse mythologie* (Amsterdam, 2008) 35–50.
- S. Top, 'Als de ooievaar komt... Volksculturele facetten van zwangerschap, geboorte en doop (1900–1950)', in: L. Leijssen, M. Cloet en K. Dobbelaere (red.), *Levensrituelen. Geboorte en doopsel* (Leuven 1996) 123–146.
- J. Weyns, 'De geboorteboom', *Onze Stam. Familiekundig bijblad aan Ons Heem*, 25:1 (1971) 41–45.
- V. Wouters, 'Gebruiken van de levensloop. Van waar de kinderen komen', *Meer schoonheid. Driemaandelijks tijdschrift voor heem-, kunst- en natuurschoon*, 40:3 (1993) 75–82.

Krantenartikelen

- H. Dedeurwaerder, 'Fopspeenboomfeest met de Sint', *Het Laatste Nieuws*, 4 december 2008, 46.
- R. Rutten, 'Baby's krijgen boom in plaats van kaartje', *Het Belang van Limburg*, 17 januari 1995, 14.
- JVS, 'Plantactie geboortebos voor 873 kindjes', *Het Laatste Nieuws*, 21 maart 2014, 18.
- BCZ, 'Geboortebos klaagt teloorgang natuur aan', *Het Nieuwsblad*, 13 oktober 1998, 14.
- KHK, 'Kinderen mogen geboorteboom afhalen', *Het Laatste Nieuws*, 14 maart 2014, 21.
- D. Berlangier, 'Gezinnen planten geboortebomen', *Het Laatste Nieuws*, 27 november 2009, 20.
- L. Defrancq, 'Peuters planten geboortebos', *Het Laatste Nieuws*, 25 november 2005, 16.
- J. Defour, 'Gezinsbond plant geboortebomen', *Het Laatste Nieuws*, 2 december 2006, 43.

Internetbronnen

- <http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html?res=9F06E3D7163DF93BA15750C0A9659D8B63>
- <http://northville.patch.com/groups/around-town/p/northvilles-binky-tree-attracts-statewide-attention>
- <http://www.atlasobscura.com/places/slottsskogen-pacifier-tree>
- <http://littlescandinavian.com/2013/08/08/fredriksberg-palace-royal-garden-copenhagen/>
- <http://cabinetmagazine.org/issues/23/bigert.php>
- <http://www.lecavzw.be/traditiedrager/de-kijker-juni-2012>
- <http://www.tuttenboom.be>

Biografie

- LECA | Landelijk Expertisecentrum voor Cultuur van Alledag is een erfgoedorganisatie die werkt rond feesten en rituelen, met aandacht voor de mensen achter de tradities.
- Laure Messiaen (1979) studeerde Kunstwetenschappen aan de Universiteit Gent. Zij is coördinator van LECA.
- Emmie Segers (1980) is licentiaat in de Taal- en Letterkunde: Germaanse Talen en stafmedewerker bij LECA.
- Liesbet Depauw (1980) is doctor in de Communicatiewetenschappen en stafmedewerker bij LECA.

Van gemeenschapsgoed naar privaat bezit?

Bosbeheer in de zeventiende en achttiende eeuw. De Arenbergs in het land van Edingen en het prinsdom Rebecq

Nicolas De Vijlder en Sander Berghmans

'Sustainable' bosbeheer vormt vandaag de dag wellicht een van de belangrijkste ecologische uitdagingen, maar de bezorgdheid rond het bos is van alle tijden. In de zeventiende en achttiende eeuw was die zorg echter vooral uit economische noodzaak. Dit wordt geïllustreerd door een anonieme auteur, die in 1784 schreef:

'C'est certainement à la négligence des propriétaires ou de ceux qui surveillent à leurs intérêts, que l'on doit attribuer le dépérissement où se trouvent aujourd'hui les bois de bien des cantons de nos provinces. Dans un temps où une plus grande consommation de bois et de chauffage et de construction en a fait hausser considérablement le prix; il n'est pas rare de trouver des espaces absolument nuds.'¹

Wanneer het Ancien Régime in 1784 op haar laatste benen wankelde, hield deze de toestand van de landbouw in het graafschap Vlaanderen en hertogdom Brabant tegen het licht. Met betrekking tot het bosbeheer legde de auteur meteen de vinger op de wonde. De eigenaars en hun rentmeesters waren, wat hem betreft, de oorzaak van de bedroevende staat van de bossen in onze contreien. Ondanks de structurele houtschaarste, werd het bestaande areaal nog steeds vaak op een onoordeelkundige manier beheerd. De veelvuldige gebruikstoepassingen van hout had de prijs dermate opgedreven dat eigenaars het verpatsen van hun bosbestand als een lapmiddel hanteerden om pecuniaire noden snel te ledigen. De auteur vervolgt zijn betoog evenwel met de lezers te wijzen op een enkele uitzondering; de bossen behorende tot het domein van de Arenbergs waren een lichtend voorbeeld van gedegen bosmanagement. Wat dit evenwel inhield liet hij in het midden.

In deze bijdrage wordt het bosbeheer gedurende de vroegmoderne tijd geanalyseerd aan de hand van het domein van de hertogen van Arenberg. Het bosbeheer behelsde doorgaans een moeilijke zoektocht naar evenwicht tussen de baten op zowel korte als lange termijn. Opteerde men voor snelle winsten,

1 'De huidige erbarmelijke staat van de bossen in onze provincies is zonder twijfel te wijten aan de nalatigheid van de eigenaars of hun zaakwaarnemers. Dit alles in een tijd dat de grote consumptie van hout als brandstof en constructiemateriaal de prijs aanzienlijk heeft verhoogd. Het is niet abnormaal om volledig gerooide ruimtes terug te vinden.' Uit: Anoniem, *Essai sur l'état de la culture belge et sur les moyens de la perfectionner* (Londen-Nijvel 1784) 87–88.

Foto links: Hertog Leopold Filips van Arenberg (1690–1754) zou gedurende zijn leven stevige administratieve hervormingen doorvoeren, niet in het minste met betrekking tot de bosbouw. (K.U.Leuven, Arenbergverzameling, Portret Leopold Filips van Arenberg. © KU Leuven – foto Bruno Vandermeulen)

(Arenbergarchief Edingen (verder AAE), Zicht op het kasteel van Edingen door Ridderbosch (18de eeuw), © Studio Berger)

door op korte termijn grote percelen te kappen? Of hanteerde men een langetermijnstrategie, waarbij men jaarlijks een beperkter areaal kapte, zodat de vegetatie kon regenereren? Specifiek hebben we hierbij aandacht voor de interactie tussen het beleid op het terrein en structurele evoluties binnen de West-Europese samenleving. De stijging van de houtprijzen in de zeventiende eeuw ten gevolge van de ontstane schaarste maakte een ondoordachte kapstrategie immers des te verleidelijker. Anderzijds kon een economische rationalisering van het beheer inkomsten op de langere termijn garanderen. Het domein van de Arenbergs in de zeventiende en achttiende eeuw, meer specifiek het Land van Edingen en het prinsbisdom Rebecq, vormt de casestudy waaraan we deze vragen aftoetsen. Deze bijdrage pretendeert geenszins het finale oordeel te vellen over het bosbeheer in de Zuidelijke-Nederlanden. Eerder hopen wij een leidraad te bieden voor andere historici, zowel op methodologisch als inhoudelijk vlak.

Een structurele houtschaarste in West-Europa vanaf de zeventiende eeuw?

Omstreeks 1600 behoorden Frankrijk en grote delen van het Heilige Roomse Rijk, met ongeveer een derde van hun oppervlakte bedekt met bossen onbetwistbaar tot de sterkst beboste gebieden van West-Europa.² De Lage Landen behoorden, net als de Angelsaksische gebieden, met een dekkingsgraad kleiner dan tien procent dan weer bij de minst beboste gebieden.³ Hier was omstreeks de late

2 Een gebrek aan uniforme kadastrale bronnen vóór de twintigste eeuw, bemoeilijkt de exacte becijfering van het bosareaal in West-Europa voor vroegere periodes. De hier geciteerde cijfers zijn aldus schattingen op basis van een breed scala aan bronnen. P. De Reu, 'Patrimoniumdocumentatie als een dynamische atlas van de eigendomsverdelingen en bezitsverhoudingen in België (1795–heden)', in: L. Honnoré en I. Parmentier (red.), *Archives, histoire de l'environnement et développement durable* (Namen 2013) 51–60. J. Hannes, 'Kadastrale documenten over het bos', in: C. Billen en A. Vanrie, (red.), *Les sources de l'histoire forestière de la Belgique – bronnen voor de bosgeschiedenis in België* (Brussel 1994) 117–128 en D.B. Young, 'A wood famine? The question of deforestation in Old Regime France' *Forestry*, 49 (1976), 45–56, 46.

3 P. Warde, 'Fear of wood shortage' *History Workshop Journal*, 62 (2006), 28–57, 34.

middeleeuwen het bosareaal gekrompen tot zo'n negen procent, ten gevolge van de hoge urbanisatiegraad en een (eerder kortzichtige) domaniale politiek.⁴ Verschillende contemporaine bronnen wijzen er bovendien op dat als gevolg van deze schaarste, hout toen reeds over grote afstanden werd aangeleverd. Zo werd op het einde van de veertiende eeuw een nieuwe sluis op de vaart tussen Brugge en Sluis, ter hoogte van Damme, opgetrokken uit hout afkomstig uit de streek van Namen.⁵ Het brandhout dat in de diezelfde stad aan de man gebracht werd was eveneens afkomstig uit een breed ressort, gaande van Aartrijke en Ruislede tot Chimay en La Roche.⁶

Zoals reeds werd aangestipt werd de West-Europese economie vanaf 1560–1650 ten gevolge van de verhoogde vraag naar zowel brand- als constructiehout geconfronteerd met een slinkende houtvoorraad.⁷ In eerste instantie bleef het fenomeen beperkt tot Engeland maar omstreeks het einde van de zeventiende eeuw kan men gewag maken van een pan-Europese houtschaarste.⁸ Het beperkte aanbod en de grote vraag had als gevolg dat de houtprijzen vanaf de zeventiende eeuw aan sterke prijsstijgingen onderhevig waren, bovenop de algemene prijs(r)evolutie.⁹

Onder invloed hiervan veranderde de socio-economische en juridische positie van het bos in de ons omringende landen doorheen de zeventiende en achttiende eeuw. Waar bossen in de late middeleeuwen vaak nog (ten dele) als *commons* fungeerden – de lokale rurale gemeenschap had met andere woorden aanspraak op bepaalde gebruiksrechten – slaagden de eigenaars er doorheen de vroegmoderne tijd in om deze af te breken.¹⁰ Dit had op zijn beurt een fundamentele impact op de lokale gemeenschappen, aangezien het bos een vitaal deel uit maakte van de premoderne samenleving. Bossen waren immers meer dan een bron van brand- en constructiehout.¹¹ Omliggende gemeenschappen maakten vaak verschillende aanspraken, onder andere graasrecht voor vee of sprokkelrecht voor brandhout. Daarnaast werd de bovenste laag van het aardoppervlak (de humus) als alternatief voor stro in stallen aangewend, om vervolgens als stalmest op de akkers te worden uitgedragen. Tot slot werd een combinatie van bladeren, takken en kleine struiken in verschillende rurale gemeenschappen als dakbedekking aangewend.¹² In de ons omliggende landen werd het bos steeds meer gecommuniceerd, hetgeen zich uitte in een striktere regelgeving omtrent het gebruik, een hardere repressie bij misbruik en een sterk doorgedreven economische rationalisatie van de exploitatie.¹³ Naarmate het ancien régime op zijn laatste benen liep, werden de aloude gebruiksrechten van de rurale gemeenschappen steeds verder beknot en het juridische en economische eigendomsrecht geconsolideerd binnen één geheel.

Op de algemene tendens van een inkrimpend bosareaal gedurende de zeventiende en achttiende eeuw, vormen de Zuidelijke Nederlanden een uitzondering. Hier had de sterke urbane vraag tijdens de late middeleeuwen een sterke impuls gegeven tot de uitbreiding van het areaal; van negen procent omstreeks de zestiende eeuw naar vijftien procent omstreeks het einde van het Ancien Régime.¹⁴ Voor het hertogdom Brabant in het bijzonder kon doorheen de achttiende eeuw ongeveer achttien procent van het grondgebied als bos bestempeld worden.¹⁵ Hierbij was er evenwel een grote divergentie merkbaar tussen het noorden en zuiden. In tegenstelling tot de streek ten zuiden van de as Brussel-Leuven waren er rond Antwerpen nog nauwelijks (heerlijke) bossen te bespeuren op het eind van de achttiende eeuw. Op de keper beschouwde het bebost areaal in Brabant gedurende de late zeventiende en achttiende eeuw evenwel geen noemenswaardige mutaties.¹⁶

- 4 E. Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst* (Gent 1988) 484.
- 5 J.P. Sosson, 'A propos du commerce du bois dans les anciens Pays-Bas méridionaux aux xive et xve siècles', in C. Billen en A. Vanrie, (red.), *Les sources de l'histoire forestière de la Belgique – bronnen voor de bosgeschiedenis in België* (Brussel 1994), 207.
- 6 Sosson, 'A propos du commerce du bois', 206–206.
- 7 J. de Vries, *The economy of Europe in an Age of Crisis, 1600–1750* (Cambridge 1976) 164–167.
- 8 J.U. Nef, *The rise of the British coal industry* (London 1932) 161 en R. Allen, *The British industrial revolution in a global perspective* (Cambridge 2009) 80–82 en de Vries, *The economy of Europe in an Age of Crisis*, 164–167 en C. Vandenbroecke, 'De problematiek van de energievoorziening in de zuidelijke Nederlanden en inzonderheid in Vlaanderen (15de–19de eeuw)', *Belgisch tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 73(1995) 967–987, P. Poulussen, *Van Burenlast Tot Milieuhinder* (Kapellen, 1987) 131–134.
- 9 Allen, *The British industrial revolution*, 85.
- 10 T. De Moor, L. Shaw-Taylor en P. Warde, 'Comparing the historical commons of North West Europe. An introduction', in: T. De Moor, L. Shaw-Taylor en P. Warde (red.), *The management of common land in North West Europe* (Brepols 2002) 15–33, 19 en P. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*. (Brussel 1987) 201–202.
- 11 Vandenbroecke, 'De problematiek van de energievoorziening in de zuidelijke Nederlanden', 973–975.
- 12 B. Fritzbøger, 'A Windfall for the Magnates': *the Development of Woodland Ownership in Denmark C. 1150–1830* (Odense 2004) 50–53, A. Corvol, *L'Homme aux bois. Histoire des relations de l'homme et de la forêt, xviie–xxe siècles* (Parijs 1987) 55, H. Verboven, 'De economische betekenis van de domeinbossen in het Ancien Régime', in C. Billen en A. Vanrie, (red.), *Les sources de l'histoire forestière de la Belgique – bronnen voor de bosgeschiedenis in België* (Brussel 1994) 249–276 en Godding, *Le droit privé*, 201–202.
- 13 Fritzbøger, 'A Windfall for the Magnates', 241–263. R. Duplessis, *Transitions to Capitalism in Early Modern Europe*, (Cambridge 1997) 50–51.
- 14 G. Tack, P. van den Bremt en M. Hermy, *Bossen van Vlaanderen. Een historische ecologie*, (Leuven 1993) 31–40.
- 15 F. Scheelings, 'Het bosbestand van de heerlijkheden in de Nieuwe Tijd: constant (of verkleinend)?', in C. Billen en A. Vanrie, (red.), *Les sources de l'histoire forestière de la Belgique – bronnen voor de bosgeschiedenis in België* (Brussel 1994) 211–248, 212.
- 16 Scheelings, 'Het bosbestand van de heerlijkheden', 214.

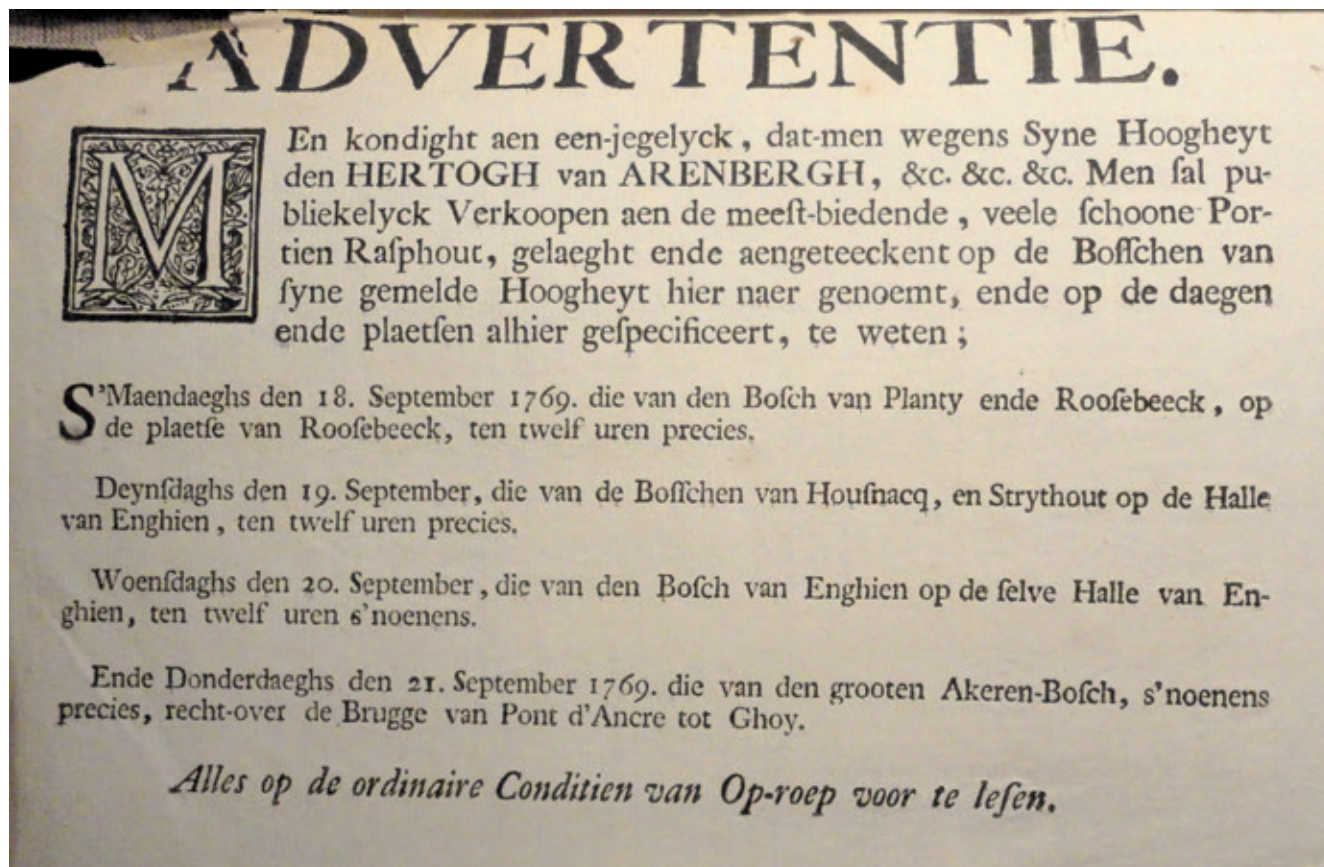
De hertogen van Arenberg als grootgrondbezitter in de Zuidelijke Nederlanden

De hertogen van Arenberg waren op het einde van de vroegmoderne tijd een van de machtigste adellijke families van de Zuidelijke Nederlanden.¹⁷ Ze zetelden zowel in de Henegouwse én Brabantse staten, en namen op die manier een sleutelrol in bij toekenning van de vorstelijke bedden.¹⁸ Reeds in de veertiende eeuw verwierven de Arenbergs een uitgebreid patrimonium in de Nederlanden,

Diverse domeinen in Zuid-Brabant en Henegouwen, werden op korte termijn aangekocht of via huwelijksstrategieën verworven

zowel in het Noordelijke als het Zuidelijke deel. Onder impuls van de Tachtigjarige Oorlog (1568–1648), trok de katholieke familie zich terug naar onze gewesten. Hierbij bouwden ze in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw een nieuwe machtsbasis uit rond Brussel. Diverse domeinen in Zuid-Brabant en Henegouwen, werden op korte termijn aangekocht of via huwelijksstrategieën verworven. Hierdoor consolideerden ze hun macht en werkten ze zich op tot een van de belangrijkste geslachten binnen de Zuidelijke Nederlanden.

- 17 L. Duerto, 'Arenberg in de Habsburgse Nederlanden' in: J. Roegiers e.a. (red.), *Arenberg in de Lage landen. Een hoogadelijk huis in Vlaanderen en Nederland* (Leuven 2002) 58–80.
- 18 F. Mariage, 'L' Hôtel comtal et les officiers héréditaires' in: B. Desmaele, J.M. Cauchies en F. Mariage (reds.), *Les institutions publiques régionales et locales en Hainaut et Tournai/Tournais sous l'Ancien Régime* (Brussel 2009) 71–91.

Aan diverse van deze nieuwverworven domeinen waren bossen verbonden.¹⁹ In het land van Edingen en het prinsbisdom Rebecq alleen al, besloeg het bosbezit van de hertogen ongeveer 1.000 hectares. Binnen ditzelfde domein omvatte het bosbestand meer dan 70 procent van het totale areaal dat de rentmeesters dienden te beheren.²⁰ Het staat aldus buiten kijf dat de Arenbergs de belangrijkste bouseigenaars waren, zowel binnen het land van Edingen en het prinsdom Rebecq, als in de ruime regio rond Brussel.²¹

Zo stonden de houtinkomsten in het land van Edingen en het prinsdom Rebecq doorgaans garant voor 50 tot 60 procent van de totale heerlijke inkomsten gedurende de zeventiende en achttiende eeuw.²² Gezien het aanzienlijke economisch belang voor hun domein (ook in Frankrijk en het Heilige Roomse Rijk bezaten de Arenbergs uitgestrekte bossen), poogden de Arenbergs vanaf het einde van de zeventiende eeuw, parallel met de stijging van de houtprijs in onze gewesten, steeds meer te interveniëren in het lokale beleid. Hiervoor beschikten ze over een uitgebreid arsenaal aan middelen en technieken, die besproken zullen worden aan de hand van de casus van het aan elkaar grenzende land van Edingen (graafschap Henegouwen) en het prinsdom Rebecq (hertogdom Brabant).²³ Dit tweetalige gebied strekt zich vandaag de dag uit over de provincies Henegouwen, Vlaams- en Waals-Brabant. Binnen de hertogelijke administratie werden beide domeinen samen beheerd, ondanks het feit dat beide onder een ander gerechtelijk ressort vielen. Zo kwam het domein in het land van Edingen grotendeels overeen met het gelijknamig baljuwschap, waar de hertogen een stevige hand hadden in de organisatie van en opbrengsten uit de rechtspraak. Dit betekent eveneens dat we voor het land van Edingen, dat beduidend groter was dan het kleine naburige prinsdom, ook informatie hebben over de uitgeschreven boetes en straffen.²⁴

Een sleutelfiguur binnen het beheer van deze bezittingen, was de rentmeester. Als afgevaardigden van de heer ging hij zowel het domein ter plaatse beheren, als de inkomsten en uitgaven rapporteren. Dit resulteerde in twee belangrijke bronnenreeksen die jaarlijks opgemaakt dienden te worden: de domeinrekeningen en de rekeningen van de casuele rechten. In de rekeningen van de casuele rechten vond men hoofdzakelijk inkomsten en uitgaven terug die grotendeels terug te voeren waren tot de rechtshoofdelijkheid. Deze rechtshoofdelijkheid omvatte rechten die uitgeoefend werden op de inwoners van de heerlijkheid. Daarnaast vond men er ook bepaalde inkomsten voortspruitend uit de lage justitie in terug, die in se behoorde tot de grondheerlijkheid. In tegenstelling tot de rechtshoofdelijke rechten, besloegen de grondheerlijke rechten doorgaans rechten die uitgeoefend werden op (de eigenaars van) specifieke gronden. Daar de rekeningen van de casuele rechten geen inningen betroffen die men jaarlijks op elke inwoner of elke grond kon uitoefenen, fluctueerden de inkomsten uit deze rechten zeer sterk over de jaren heen. De domeinrekeningen daarentegen focusten zich op de inkomsten en uitgaven van het fysieke bezit van de hertogen zoals bossen, molens, land, samen met een beperkt aantal rechten dat verpacht werd. Dergelijke inkomsten vormden een minder volatiel en eerder conjunctureel verloop omdat er in normale jaren overal pachten en cijzen geïnd konden worden, net als de bevolking hout nodig had.

Samen met de briefwisseling aan de rentmeesters, vormden deze domeinrekeningen de belangrijkste bron van informatie over het bosbouwbeleid van de hertogen en hun rentmeesters. De rekeningen van de casuele rechten vormen hierop een mooie aanvulling: de ophijsting van de inkomsten uit boetes voor stropen en illegale houtkap geeft een bijzonder levendige inkijk op het (al dan niet) repressieve karakter van het hertogelijke optreden. Toch is enige

19 J. Roegiers e.a. (reds), *Arenberg in de Lage Landen. Een hoogadelijk huis in Vlaanderen en Nederland* (Leuven 2002).

20 Het kasteel en het park van Edingen viel, daar het geen economisch nut had, niet onder het beheer van de rentmeester en werd hierdoor uit de analyse geweerd. S. Berghmans, *Een studie van de heerlijke inkomsten en uitgaven in de late 17de en de achttiende eeuw. De bezittingen van de hertogen van Arenberg in het land van Edingen en het prinsdom Rebecq*. Onuitgegeven masterproef, promotor: Erik Thoen (Gent 2013). 105–109.

21 Berghmans, *Een studie van de heerlijke inkomsten*, 89–94.

22 Ibidem, 104–131.

23 De heerlijkheid Edingen en het prinsdom Rebecq omvatte rechten en bezittingen in de dorpen; Akren, Bellingen, Edingen, Ghoy, Heikruis, Hennuyères, Herfelingen, Herne, Hove, Kester, Lettelingen, Mark, Oetingen, Pepingen, Quenast, Rebecq, Ronquières, Samme, Sint-Pieters Kapelle, Tollembeek, Vollezele, Zullik. In: Y. Delannoy, *La cession de la seigneurie d'Enghien par Henri IV à Charles d'Arenberg en 1607* (Brussel 1988) 216–229.

24 Berghmans, *Een studie van de heerlijke inkomsten*, 10–16.

omzichtigheid geboden. Het hoeft immers geen betoog dat met de opmaak van deze rekeningen er voor de rentmeester veel mogelijkheden bestonden tot fraude. Onder andere via steekpenningen, machtsmisbruik en schriftvervalsing poogden vele rentmeesters zichzelf te verrijken. Daarnaast waren verschillende rentmeesters zonder meer incompetent en lieten ze de hun toegewezen domeinen verkommeren of gingen ze, in geval van ruzie met de heren, er zelfs doelbewust schade aan toebrengen.²⁵

Om de, soms eigengereide, rentmeesters toch aan te sporen een degelijk beleid te voeren, ging men reeds in de late middeleeuwen gebruikmaken van een variabele verloning.²⁶ Het achterliggende idee was hierbij dat hoe hoger de geregistreerde inkomsten uit de heerlijkheid waren, des te omvangrijker de remuneratie van de rentmeester. Zo bestond het verloningspakket van de rentmeester van het domein van Edingen en het Prinsdom Rebecq, die zelf rechtsreeks verantwoordelijke was voor het bosbeheer, deels uit een percentage van de opbrengsten van de houtkap.²⁷ Dit had evenwel als pervers gevolg dat de rentmeesters er toe gedreven werden op korte termijn de inkomsten van de heerlijkheid op te drijven, zonder oog te hebben voor de gevolgen op lange termijn. De rentmeesters, vaak aangenomen voor slechts enkele jaren, werden

Om de, soms eigengereide, rentmeesters toch aan te sporen een degelijk beleid te voeren, ging men reeds in de late middeleeuwen gebruikmaken van een variabele verloning

immers beoordeeld én verloond voor hun onmiddellijke resultaten en niet op hun langetermijnvisie of -beleid. Dit was duidelijk een suboptimale situatie, gezien de rentmeester zich, eerder dan zich toe te leggen op de verbetering van het domein, in hoofdzaak bekommerde om zijn eigen loon.²⁸ Doordat de rentmeester, zolang hij het niet op de spits dreef, zelf kon beslissen welke percelen er gekapt werden en welke aanplantingen er dienden te gebeuren, was de economische optimalisatie op lange termijn geenszins gegarandeerd.²⁹

Dit betekende evenwel niet dat de lokale rentmeesters vrij spel kregen. De opeenvolgende hertogen en zijn adviseurs verbleven immers regelmatig in het kasteel Edingen. Ook hadden de rentmeesters op het einde van de zeventiende eeuw reeds gedeeltelijk aan macht moeten inboeten, vooral ten voordele van een, vanaf 1723, speciaal aangeduide officier die bevoegd was met het beheer van diverse bossen van de Arenbergs³⁰, vergelijkbaar met de functie van *gruyers* en *forestiers* aan het Bourgondische hof.³¹ Deze ging onder andere bepalen of er vee in de bossen mocht komen en of er eikels verkocht mochten worden.³² Daarnaast werd de jaarlijkse boekhouding, die de rentmeester als bewijsstuk diende voor te leggen, minutieus gecontroleerd op onregelmatigheden.³³ Dit alles heeft er toe bijgedragen dat de bossen van de Arenbergs omstreeks het einde van de zeventiende eeuw en het begin van de achttiende eeuw zich zeker niet in een abominabele staat bevonden. Toch zagen de hertog Leopold

25 Zo schrijft Bonnevie over zijn inspectieronde van de bossen in gedurende 1715–1730 over de rentmeesters: 'Et comme j'ay fait plusieurs representations touchant la Regie des bois et batimens, S: A: S: ma honoré d'une commission sans y faire mention degage, ce qui a fait Triompher mes ennemis de ce tems là et en meme tems les ennemis du Service.'. Arenbergarchief te Edingen (verder AAE), Seigneurie Enghien Marchal (verder SEM), inv. nr. 18, Brief van de heer Bonnevie aan de hertog van Arenberg.

26 J.P. Tytgat, 'Van rentmeesters en intendanten. Het beheer van de Arenberggoederen', in: J. Roegiers e.a. (red.), *Arenberg in de Lage landen. Een hoogadelijk huis in Vlaanderen & Nederland* (Leuven 2002) 132–146 en *Algemeen Rijksarchief Anderlecht* (verder ARA), *Arenbergfonds* (verder AF), D42, inv. nr. la220, Domeinrekening Edingen 1750.

27 Berghmans, *Een studie van de heerlijke inkomsten*, 106–110.

28 Tytgat, 'Van rentmeesters en intendanten' 132–146.

29 AAE, SEM, inv. nr. 18, *Règlement pour l'amélioration et entretien des forest et bois dans les terres d'Enghien, Rebecq, Hal, Bersel, Braine, Naast et Heuseignies comme aussi des chemins, ponts, moulins, batiments, prairies, terres et fosses*.

30 AAE, Administration, inv. nr. 66/29/II/1, *Règlement pour l'administration des affaires de la maison d'Arenberg. Enghien. 31 mai 1723*.

31 P. Gresser, *La gruerie du comté de Bourgogne aux XIVe et XVe siècles*. (Turnhout 2004) 191–209.

32 ARA, AF, inv. nr. la 3148, Domeinrekening Rebecq 1700.

33 Tytgat, 'Van rentmeesters en intendanten' 132–146.

Filips van Arenberg, zijn adviseurs en de in 1723 opgerichte hertogelijke raad nog diverse mogelijkheden tot verbetering, zeker ingevolge de algemene tendens van stijgende houtprijzen.

De hervormingen en reglementering gedurende de achttiende eeuw

De hervormingen die in de schoot van de hertogelijke raad werden voorgesteld hadden enerzijds betrekking op de economische rendabiliteit van het bosareaal en dienden anderzijds de rol van de rentmeester hierin te hertekenen. Dit alles met het oog om hogere en duurzamere inkomsten uit de bosbouw te realiseren.³⁴ Een van de eerste maatregelen die de hertogelijke raad nam was het verhogen van de controlebezoeken op de deugdelijkheid van de rentmeesters.³⁵ Hoofdzakelijk om fraude te beperken, maar ook om verbeteringsmogelijkheden aan de rentmeesters aan te reiken. Daarnaast werd ook de verloning van de rentmeester aangepast. De reglementen en domeinrekeningen leren ons dat het variabele loon werd afgeschaft en vervangen werd door een vast salaris van 2400 Henegouwse pond Tournois, omgerekend zo'n 200 pond Vlaams, een heus toploon!³⁶ De derde en misschien wel meest ingrijpende verandering was echter het eerste vaste bosbouwreglement dat door de Arenbergs in 1730 uitgevaardigd werd. Bestaande uit 26 regels werd deze rondgestuurd naar diverse domeinen van de hertogen. Het bevatte zeer specifieke aanwijzingen voor het beheer van de bossen in de verschillende heerlijkheden en dit na een studie van maar liefst vijftien jaar.³⁷

De basis van dit reglement was gestoeld op de ervaringen in de diverse domeinen die de familie bezat.³⁸ Bijgevolg waren de regels en richtlijnen niet volledig nieuw voor de rentmeesters. Het reglement bepaalde onder andere het aantal runderen dat toegelaten mocht worden tot de bossen, richtlijnen voor het onderhoud van wegen en bossen en gedetailleerde regels voor herbeplantingen van gekapte percelen. Daarnaast werden ook diverse controle- en terugkoppelingsmechanismen vastgelegd. Een sleutelrol hierbij werd toebedeeld aan de reeds vermelde officier, die zich bezig hield met de bossen. Deze zou vanaf nu praktisch het volledige zeggenschap hebben over het beheer van de bossen en de rentmeesters vanaf dan op regelmatige wijze instructies geven. Finaal werd er ook aan de rentmeester gevraagd om actief te zoeken naar mogelijke verbeteringen.³⁹ Op deze wijze kon men de reglementen bijschaven zodat de bosbouw verder geoptimaliseerd kon worden.⁴⁰

In 1784, zo'n halve eeuw nadat het eerste reglement met betrekking tot het bosbeheer werd uitgegeven, vaardigden de Arenbergs opnieuw een zeer belangrijk reglement uit. Dit bouwde in grote mate verder op het reglement van 1730, een aanpassing van enkele regels daar gelaten. Veel belangrijker was echter de nieuwe eis om steekproefsgewijs de structuur van de aanwezige bossen te rapporteren. Zo slaagden de hertogen er geleidelijk aan in om inzicht te krijgen over de opbouw van hun bossen. Eerder dan het reglement van 1730 poogde dit reglement vooral een concreet overzicht van het bosbestand te verkrijgen, hetgeen cruciaal is voor een optimaal bosbeleid. Anderzijds werd er met de nieuwe functie van *brigadier des gardes* een positie gecreëerd die ook de lagere posities binnen het bosbouwbeleid ging controleren, met name de boswachters.⁴¹ Uiteindelijk besloot men eveneens om op het einde van de achttiende eeuw opnieuw een variabele beloning aan de rentmeester toe te kennen. In tegenstelling tot de zeventiende-eeuwse situatie waar de bonus berekend werd op de totale inkomsten evolueerde men naar een bonus die pas werd toegekend wanneer de inkomsten een bepaald minimumbedrag overschreden. Slechts op dit overschot werd de bonus berekend. De centrale administratie besloot dit na onderzoek van de boekhoudkundige resultaten van

34 Ibidem, 132–146. en Berghmans, *Een studie van de heerlijke inkomsten*, 104–131.

35 Tytgat, 'Van rentmeesters en intendanten' 132–146.

36 ARA, AF, D42, inv.nr. la 220, Domeinrekening Edingen 1750, f°130.

37 AAE, SEM, inv. nr. 18, Règlement pour l'amelioration et entretien.

38 AAE, SEM, inv. nr. 18, Brief van de heer Bonnevie aan de hertog van Arenberg.

39 AAE, SEM, inv. nr. 18, Règlement pour l'amelioration et entretien.

40 AAE, SEM, inv. nr. 18, Règlement pour l'amelioration et entretien.

41 AAE, Administration, inv. nr. 66/29/II/11, Reglement pour la regie et l'exploitation des bois de la maison d'Arenberg.

andere domeinen, waaruit bleek dat (kleine) bonussen een positief effect hadden op de inzet van de rentmeesters, die op dat moment reeds onder stevige controle van dezelfde centrale administratie stonden.⁴²

Eerste pagina van het bosbouwreglement van 1730. (AAE, SEM inv. nr. 18, Règlement pour l'amélioration et l'entretien des forest et bois dans les terres d'Enghien, Rebecq, Hal, Bersel, Braine, Naast et Heuseignies comme aussi des chemins, ponts, moulins, batiments, prairies, terres et fosses.)

42 AAE, Administration, inv. nr. 66/29/II/10, Règlement des appointements des receveurs en ARA, AF, D72, inv. nr. la 7530, Domeinrekening Edingen 1808.

Meer dan de genomen beslissingen, waren de resultaten die voortvloeiden uit de hervormingen van belang. Hierbij kunnen zowel de domeinrekeningen, de rekeningen van de casuele rechten evenals de correspondentie tussen de verschillende spelers een bijzondere inzicht geven in dit proces. Doorgaans kwam er na een hervorming een hele briefwisseling op gang, waarbij de rentmeesters klaagden, amendeerden en verbeteringen aanreikten. Deze werden echter in het gros van de gevallen genegeerd.⁴³ Hoewel de rentmeesters niet echt gelukkig waren met de nieuwe regels en de verhoogde supervisie, werd toch algemeen gehoor gegeven aan de eisen van de hertogen en zijn adviseurs. De hervormingen zouden evenwel een diepere impact hebben dan een verandering in de rol van de, soms tegenpruttelende, rentmeester. Ook de functie en zelfs het uitzicht van de bossen van de Arenbergs in het domein van Edingen veranderende diepgaand in navolging van het reglement van 1730.

43 AAE, Administration, inv. nr. 66/29/II/11, Règlement pour la regie et l'exploitation des bois de la maison d'Arenberg.

Een eerste rechtstreeks gevolg was dat de bosbouw geïntensiveerd werd. De uitgaven aan de bossen voor het delven van grachten, nieuwe aanplantingen en wegen werden sterk uitgebreid na 1730. Waar men gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw in verschillende jaren niets aan onderhoud uitgaf, geven de verhoogde uitgaven aan onderhoud in de domeinrekeningen van de periode 1700–1720 aan dat er bossen stelselmatig beter werden gecultiveerd. In de tweede helft van de achttiende eeuw verdrievoudigen de uitgaven aan onderhoud tegenover het begin van de achttiende eeuw, terwijl het totale bosareaal geen noemenswaardige uitbreiding kende.⁴⁴ Het detail van de, in opdracht van de heren van Edingen gemaakte, kopij van Ferraris' kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden, geeft de impact van dit beleid duidelijk weer. Het bos van Strijdhout (Strihoux), ten noordoosten van Lettelingen (Petit-Enghien), was voor iets meer dan de helft eigendom van de hertogen van Arenberg het overige deel behoorde toe aan andere eigenaars, waarvan de

44 Berghmans, *Een studie van de heerlijke inkomsten*, 90–100.

De bossen van Ter Rijst (Risoir) en Strijdhout (Strihoux), waarbij het door dreven verdeelde deel van het Strijdhoutbos eigendom van de Arenbergs was (Fragment van ARA, AF, Arenberg kaarten en plannen, inv. nr. 2572, Carte topographique du Baillage d'Enghien au comté d'Hainaut)

lokale heer van Ter Rijst (Risoir) een van de voornaamste was.⁴⁵ Op de kaart zijn de inspanningen van de hertog en zijn administratie duidelijk zichtbaar. Het bos is doorregen met verschillende dreven, met het oog op een oordeelkundiger kapschema te kunnen volgen. Ook de verhoogde controle op de rentmeesters en de nieuwe verloningsstructuur wierp vruchten af. Zowel de briefwisseling tussen de hertogelijke raad en de beheerders op het terrein als verschillende rapporten opgesteld door de rentmeesters wijzen er op dat men proactief speurde naar verbeteringsmogelijkheden en opportuniteiten in de beplanting en het onderhoud.⁴⁶

Het economische succes van deze hervormingen stond in nauw verband met de relatief lange periode van vrede die na het eerste kwart van de achttiende eeuw heerste. De economie herstelde van het oorlogsgeweld van de tweede helft van de zeventiende eeuw en de Spaanse Successieoorlog. De bevolking kende een sterke groei, in Brussel steeg het aantal inwoners omstreeks het 1720 naar zo'n 70.000 zielen, waardoor de vraag naar zowel kap- als constructiehout sterk toenam.⁴⁷ Het is dan ook niet verwonderlijk dat gezien het beperkte aanbod en de hoge prijselasticiteit van hout, hooghout (constructiehout) een stuk duurder werd (tabel 1). De opbrengst per portie (per gekapt perceel) hakhout bleef relatief constant, ondanks het feit dat het algemene prijspeil van het kaphout steeg.

45 In realiteit bestond het boscomplex uit diverse kleinere bossen, maar deze werden op de kaart verenigd onder de noemer Strijdhoutbos. L. De Keersmaeker e.a., *Bosreservaat bos Ter Rijst. Monitoring van de dendrometrische gegevens en de vegetatie in steekproefcirkels en een kernvlakte* (Geraardsbergen 2008) 15–26.

46 AAE, SEM, inv. nr. 200, Visite des plantis de la Terre d'Enghien (1753).

47 H. Hasquin, 'De demografische en sociale evolutie. Het begin van de verfransing: langzame verfransing', in: J. Strengers (red.) *Brussel, groei van een hoofdstad* (Antwerpen 1979) 131–144 en R. De Peuter, *Brussel in de achttiende eeuw sociaal-economische structuren en ontwikkelingen in de regionale hoofdstad* (Brussel 1999) 32–33.

Dit kan verklaard worden door twee evoluties. Enerzijds kunnen we in de periode van de late zeventiende naar de vroege achttiende eeuw een lichte daling van 15 procent in de oppervlakte per portie noteren. Voor de late achttiende eeuw beschikken we jammer genoeg niet meer over deze gegevens.⁴⁸ Deze verkleining van de porties was echter niet groot genoeg om ons een volledige verklaring te bieden. Als gevolg van de sterke stijging van het aantal 'porties', ging het totale gekapte areaal toch de hoogte in. Dit kan enkel verklaard worden doordat de kapfrequentie gevoelig opgedreven werd. Eerder dan bomen te laten volgroeien of arealen in het bos leeg te laten staan, opteerde men voor de aanplanting van kleine boompjes en grote struiken, die sneller konden én dienden geveld te worden. Kapte men te vroeg, dan werd het regeneratieproces verstoord en kapte men te laat, dan verloor men op lange termijn een deel van de inkomsten.⁴⁹ Door het vervroegd kappen, het goede onderhoud en beperkte uitbreiding van het areaal dat binnen de bossen voorbehouden werd voor het kaphout, stegen de totale inkomsten uit kaphout. Meer zelfs, kaphout werd een van de voornaamste drijfveren van de toenemende bosinkomsten, juist omdat het beheer sterk verbeterde. Eerder dan zelf een afnemer te vinden voor het hout werd het kaphout daarenboven door middel van een veiling aan de man gebracht, waardoor steeds de hoogste marktprijs gegarandeerd werd én de kosten voor de Arenbergs (transport en dergelijke) tot een minimum beperkt bleven.⁵⁰

- 48 ARA, AF, D9–D13, D20–D27, inv. nr. la 57, la 4683, la126, la1263, la178, la2719, la2724, la2718, la2186, la954, la955, la8173, la850, la2572, la2571, la3413, la46, la951, la863, la509, la508, la474, la729, la1200, la2594, la810, la3421, la1175, la511, la85, la847, la741, la2541, Domeinrekeningen Edingen 1650–1669 en 1700–1715.
- 49 G. Tack, 'Historische ecologie van het boslandschap', in C. Billen en A. Vanrie, (red.), *Les sources de l'histoire forestière de la Belgique – bronnen voor de bosgeschiedenis in België* (Brussel 1994) 195–197.
- 50 ARA, AF, la4468, Bewijsstukken en berekeningen domeinrekening 1770.
- 51 ARA, AF, D42–D58, inv. nr. la 57, la 4683, la126, la1263, la178, la2719, la2724, la2718, la2186, la954, la955, la8173, la850, la2572, la2571, la3413, la46, la951, la863, la509, la508, la474, la729, la1200, la2594, la810, la3421, la1175, la511, la85, la847, la741, la2541, la 220, la 332, la 1181, la 8049, la 1076, la 4188, la 5495, la 2534, la 1028, la173, la49, la147, la816, la374, la337, la139, la1176, la2494, la364, la2529, Domeinrekeningen Edingen 1650–1669, 1700–1715 en 1750–1769.

Jaar	Inkomsten uit laaghout (Henegouwse pond tournois)	Porties (n.)	Inkomsten uit hooghout (Henegouwse pond tournois)	Montres' Eiken en Essen (n.)	Montres' overige hooghout (n.)	Inkomsten uit het grazen van vee in de bossen (Henegouwse pond tournois)
1650–1654	2.880	40	5.178	86	97	237
1655–1659	3.041	40	4.847	69	110	144
1660–1664	3.831	34	6.748	73	92	251
1665–1669	3.704	25	2.226	22	26	86
1700–1704	4.503	53	6.533	89	93	40
1705–1709	4.649	56	8.300	71	196	39
1710–1714	4.347	48	5.658	58	73	0
1715–1719	4.814	44	8.140	89	51	0
1750–1754	5.063	56	7.666	97	51	0
1755–1759	6.045	70	12.485	134	102	0
1760–1764	4.612	62	5.940	80	81	0
1765–1769	5.779	70	6.721	115	64	0

Montres Eiken en Essen bestonden doorgaans uit 1–3 stammen

Montres overig hooghout bestonden doorgaans uit 6 stammen

Gemiddelde jaarlijkse inkomsten uit houtverkoop en graasrechten ten voordele van de hertogen van Arenberg in het dorpje Mark (Marcq).⁵¹

Voor constructiehout waren er minder mogelijkheden tot verbetering, gezien hooghout op bestelling werd gekapt, afhankelijk van de specificaties van de koper. Ook had constructiehout, door de hoogte en breedte van de bomen, minder last van vraat en onkruid waardoor minder onderhoud vereist was.⁵²

Door deze stijgende prijzen en productie schoten de algemene inkomsten uit de bossen van de Arenbergs in het land van Edingen en het prinsdom Rebecq omhoog. In absolute cijfers betekende dat een stijging in jaarlijkse opbrengsten uit deze bossen van 40.000 naar 60.000 Henegouwse pond Tournois tussen de late zeventiende en late achttiende eeuw. In reële termen kunnen we zelfs spreken van een verdubbeling.⁵³ De hoge inkomsten gedurende de eerste kwart

52 Tack, 'Historische ecologie van het boslandschap', 195–197.

53 Berghmans, *Een studie van de heerlijke inkomsten*, 105–116.

van de achttiende eeuw kunnen verklaard worden door de militaire activiteit in de streek tijdens de Spaanse Successieoorlog en de heropbouw van Brussel na het bombardement van 1796. De verhoogde vraag leidde er toe dat toen relatief veel inferieur constructiehout aan de man werd gebracht.⁵⁴

54 Ibidem

Pas in de negentiende eeuw zouden er terug particuliere boeren met hun vee toegelaten worden in de bossen

Deze hervormingen betekenden niet alleen een veranderende rol voor de rentmeesters en diens ondergeschikten, ook de lokale bevolking werd getroffen. Zoals we reeds eerder aanhaalden, konden rurale gemeenschappen gedurende het ancien régime immers verregaande rechten laten gelden op een nabijgelegen bos. Het inperken hiervan had dan ook een niet te onderschatten impact, alhoewel diepgaander onderzoek nodig is om hierover uitsluitel te kunnen bieden. De meest opvallende wijziging was de uitsluiting van de veehouders uit de bossen in het land van Edingen en het prinsdom Rebecq. Tot het eerste decennium van de achttiende eeuw konden de boeren tegen betaling hun vee laten grazen en/of eikels te verzamelen.⁵⁵ Met de invoering van het reglement in 1730 werd besloten dat er slechts enkele stuks vee, bepaalde percelen van de bossen mocht betreden om het onkruid op te eten. Hiervoor prefereerde men dan ook het vee dat gekweekt werd voor het kasteel of de boswachters.⁵⁶ De facto werden de bossen evenwel vroeger afgesloten voor de lokale veehouders. Immers, vanaf 1705 werd er geen enkel graasrecht meer verpacht (tabel 1).⁵⁷ Het zou echter een strategie zijn die duidelijk vruchten afwierp voor het bosareaal.⁵⁸ Hierdoor kwam er evenwel extra druk te liggen op het levensonderhoud van landbouwers. Immers, voor vee dat vroeger graasde in de omliggende bossen dienden vanaf nu weides te worden voorzien, land dat aldus niet meer als akkers kon dienstdoen.⁵⁹ Ook jachtrechten werden niet meer verpacht, op één enkel na, omdat de hertogen zelf fervente jagers waren. Als dusdanig werd elke boer of jager geweerd uit hun bossen in het land van Edingen en het prinsdom Rebecq. Inbreuken op de (eigendoms)rechten van de hertogen werden daarenboven vaker aangepakt. Waar de sergeanten tot in de vroege achttiende eeuw enkel zwaarwichtige feiten zoals stropen en vellen van volledige bomen bestraffen, ging men steeds meer de kleine vergrijpen beboeten. Vanaf het midden van de achttiende eeuw beboeten deze rechtsambtenaren, die overigens in loondienst van de Arenbergs waren, ook zij die aanplantingen beschadigden, een tak of twijg afkraakten en onkruid afsneden. Aldus gingen de hertogen met alle middelen die binnen hun macht lagen de lokale bevolking uit hun bossen weren.⁶⁰

55 AAE, SEM, inv. nr. 200, Visite des plantis de la Terre d'Enghien (1753); AAE, SEM, inv. nr. 18, Règlement pour l'amélioration et entretien.

56 Er mochten slechts 10 dieren per 100 bunder bos grazen. Dit mocht enkel gebeuren in aanplantingen die minstens 7 jaar oud waren, om schade aan jonge scheuten te voorkomen. AAE, SEM, inv. nr. 18, Règlement pour l'amélioration et entretien.

57 AAE, SEM, inv. nr. 200, Visite des plantis de la Terre d'Enghien (1753); AAE, SEM, Inv. nr. 18 inv. nr. 66/29, Règlement pour l'amélioration et entretien.

58 H. Baeté, 'Bakermat van duurzaam bosbeheer. 'Pour le plus grand profit de son excellence'' in: H. Baeté e.a. (reds.), *Miradal: Erfgoed in Heverleebos en Meerdaalwoud*, (Leuven 2009) 168–169.

59 ARA, AF, D9–D13, D20–D27 en D42–D58, inv. nr. la 57, la 4683, la126, la1263, la178, la2719, la2724, la2718, la2186, la954, la955, la8173, la850, la2572, la2571, la3413, la46, la951, la863, la509, la508, la474, la729, la1200, la2594, la810, la3421, la1175, la511, la85, la847, la741, la2541, la 220, la 332, la 1181, la 8049, la 1076, la 4188, la 5495, la 2534, la 1028, la173, la49, la147, la816, la374, la337, la139, la1176, la2494, la364, la2529, Domeinrekeningen Edingen 1650–1669, 1700–1719 en 1750–1769.

60 Bijvoorbeeld: ARA, AF, C23, inv. nr. la177, Rekeningen van de casuele rechten 1750.

61 ARA, AF, Domeinrekening Edingen 1824, 1825, 1826. AAE, Administration, inv. nr. 66/29/II/11, Règlement pour la regie et l'exploitation des bois de la maison d'Arenberg.

Pas in de negentiende eeuw zouden er terug particuliere boeren met hun vee toegelaten worden in de bossen. Drijfveer hiervoor was de afschaffing van het recht dat de boswachters hadden om hun vee in de bossen te laten grazen. In tegenstelling tot de vroegmoderne tijd was er nu wel een zeer duidelijke en strikte afbakening van de gepachte graasrechten, zodat schade aan jonge scheuten vermeden werd.⁶¹ De toenemende afsluiting van de bossen voor de lokale bevolking dwong de rurale gemeenschap enerzijds tot interactie met de markt, bijvoorbeeld voor het aankopen van brandhout, en noopte hen anderzijds tot het inkrimpen van bepaalde rurale activiteiten (en hun inkomstenbasis)

zoals het grazen van vee. Een deel van dit gedeerde inkomen konden ze evenwel recupereren door tijdelijk als dagloner in te staan voor het onderhoud aan de grachten of het aanleggen van dreven.⁶² Spreken van een win-win situatie, lijkt ons hierbij een té boude uitspraak, hiervoor is verder onderzoek noodzakelijk om na te gaan of de verhoogde investeringen in het bosbeheer een positieve impuls gaven aan de lokale werkgelegenheid.⁶³ Of dit evenwel opwoog tegen het uitsluiten van de lokale bevolking bij de bosexploitatie dient verder onderzoek, bij voorkeur over verschillende casussen, uit te wijzen.

62 ARA, AF, D42–D58, inv. nr. la 220, la 332, la 1181, la 8049, la 1076, la 4188, la 5495, la 2534, la 1028, la173, la49, la147, la816, la374, la337, la139, la1176, la2494, la364, la2529 Domeinrekeningen Edingen 1750–1769.

63 R. Mantel, A. Rigaudiere en E. Zylberman, *Etudes d'histoire économique rurale au XVIIIe siècle* (Parijs 1965) 70–71.

Conclusie

In deze bijdrage werden verschillende aspecten van naderbij belicht. Zo gaven we vooreerst een langetermijnanalyse van de wijze waarop bosbezittingen van de Arenbergs gedurende de zeventiende en achttiende eeuw werden beheerd. Hierbij hadden we zowel oog voor het juridische als het economische aspect en de discrepantie die soms te vinden is tussen de norm en de praktijk. Verder keken we naar de inkomsten die hun bosbezit genereerden en op welke wijze ze deze bezittingen voor toekomstige generaties bestendigen. Een interessant aspect hierbij was de positie van de rentmeester. In eerste instantie werd deze ambtenaar deels uitbetaald in een percentage van de door hem verkochte bomen. Gezien deze functie contractueel beperkt was in de tijd gaf dit evenwel aanleiding tot misbruik, wat de hertogen er toe aanzette deze verloningsstructuur te herzien. Als gevolg hiervan werden de belangen van beide partijen gelijkgeschakeld en vormde het duurzame beheer van het bos op lange termijn het primaat van het heerlijke beleid. Een tweede aspect van het beleid had betrekking op hoe én de mate waarin de verschillende stakeholders het bos konden gebruiken. Hierbij kwamen we tot de vaststelling dat het land van Edingen en het prinsdom Rebecq op een bijzonder vooruitstrevende manier beheerd werden. De hertogen, die reeds het judiciële eigendomsrecht over de bossen bezaten vanaf de zeventiende eeuw, slaagden er gedurende onderzochte periode in ook het economische gebruiksrecht exclusief te maken. Dit hield in dat de aanspraken van lokale gemeenschappen wegvielen. Dit alles paste binnen een bredere, vanuit de centrale Arenbergadministratie gestuurde, strategie die er op gericht was de geldelijke inkomsten uit de houtkap te optimaliseren.

Hoewel de casus van het land van Edingen en het prinsdom Rebecq hierbij als voorbeeld genomen werden, circuleerden deze reglementen uiteraard ook in de andere Zuid-Nederlandse domeinen van de hertogen van Arenberg en speelden de rentmeesters een gelijkwaardige rol in hun domeinen.⁶⁴ Hiermee willen we aantonen dat rentmeesters een sleutelpositie speelden in het beheer van bossen in de Zuidelijke Nederlanden, maar dat eigenaars, indien ze over de juiste controlemechanismen beschikten, eveneens hun stempel konden drukken op het beleid. Dat de Arenbergs als grote bouseigenaars zeer vroeg de mogelijkheid zagen om in te spelen op de toenemende houtschaarste mag dan ook niet verwonderen. Een combinatie van controle en informatiedeling via het opleggen van reglementen en beheersstructuren vormde hierbij de sleutel tot het succes van de familie. Er mag echter geenszins gesproken worden van een revolutie in de bosbouw, maar eerder van een evolutie, gebaseerd op de jarenlange ervaringen. Reeds vanaf het begin van de achttiende eeuw kon men stijgende winsten waarnemen, ten gevolge van een verhoogde controle op de rentmeesters, toenemende investeringen en betere controle van het vee in de bossen. Het reglement van 1730 was bijgevolg het directe gevolg van jarenlange ervaring in combinatie met een heroriëntering naar een economisch rationeel bosbeleid.

Door gebruik te maken van een uitgebreid bronnenbestand, dat zowel kwantitatieve (domeinrekeningen, rekeningen van casuele rechten) als kwalitatieve bronnen (briefwisseling, reglementen) behelsde, hebben we in deze bijdrage een dynamisch beeld trachten te schetsen van het bosbeheer in onze contreien gedurende de late zeventiende en achttiende eeuw. Verder

64 Baeté, 'Bakermat van duurzaam bosbeheer', 168.

65 Onderzoek naar de rurale grondmarkt in het Gentse ommeland wees reeds op enkele markante verschuivingen na 1794. P. De Reu en N. De Vijlder 'Crisis, Herstel en Continuïteit', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 67 (2014) 165–197. Betreffende het bosbezit in de negentiende eeuw zie: P.A. Taillier, 'Histoire de la forêt belge contemporaine (fin 18e – début 21e siècle)', in I. Parmentier (Isabelle) (dir.), *La recherche en histoire de l'environnement: Belgique - Luxembourg - Congo - Rwanda - Burundi*. (Namen 2010) 227–244; P.A. Taillier, Een nieuwe geschiedenis van het bos in België van het einde van de 18de eeuw tot 1914. Pleidooi voor een globale benadering, in: G. Castryck en M. Decaluwe (red.), *De relatie tussen economie en ecologie gisteren, vandaag en morgen*. (Gent 1999) 47–62 en P.A. Taillier, 'Les propriétaires forestiers en Belgique au XIXe siècle. Ressources des archives de familles', in C. Billen en A. Vanrie (red.), *Les sources de l'histoire forestière de la Belgique – bronnen voor de bosgeschiedenis in België* (Brussel 1994) 365–382.

onderzoek naar andere domeinen blijft evenwel noodzakelijk. Ten eerste om te achterhalen of de professionalisering van het bosbeheer van de Arenbergs een uitzondering dan wel de regel is gedurende de achttiende eeuw. Een mogelijke onderzoekscasus wordt hierbij gevormd door de bossen van de familie de Merode in de Kempen, temeer omdat hier 'commons'-structuur met de uitgebreide heidegebieden nog veel sterker aanwezig is. Ten tweede dient de analyse ook verder in de tijd te worden doorgetrokken. Het nieuwe juridisch-institutionele kader na de Franse Revolutie alsook de beginnende industrialisatie biedt zonder twijfel interessante onderzoeksmogelijkheden.⁶⁵ Tot slot verdient ook de socio-economische impact op de rurale gemeenschap verder onderzoek. Binnen deze bijdrage kon deze problematiek slechtst terloops worden aangekaart, maar dit braakliggend stuk rurale geschiedenis verdient zonder meer een grondige analyse. Te meer omdat de overvloedige archiefdocumenten voor de achttiende eeuw (domein)rekeningen, belastingkohieren en staten van goed, een geïntegreerde analyse van de rurale gemeenschap in al haar aspecten mogelijk maken.

Beredeneerde bibliografie

De essays verzameld door door C. Billen en A. Vanrie in *Les sources de l'histoire forestiere de la Belgique – bronnen voor de bosgeschiedenis in België* (Brussel 1994), vormen een degelijke basis voor onderzoek naar de bosgeschiedenis en het bosbeheer van onze contreien. Hierin wordt een exhaustief overzicht gepresenteerd van de aanwezige bronbestanden en de bestaande literatuur. Specifiek voor de negentiende eeuw vormen de werken van Taillier hierop een mooie aanvulling: P. Tallier, 'Les biens immobiliers des ducs d'Arenberg dans les anciens Pays-Bas.', www.arenbergcenter.com/pdf/p-a_tallier_fr.pdf (2 april 2014), P. Taillier, 'Histoire de la forêt belge contemporaine (fin 18e – début 21e siècle)', in I. Parmentier (Isabelle) (dir.), *La recherche en histoire de l'environnement: Belgique – Luxembourg – Congo – Rwanda – Burundi*. (Namen 2010) 227–244 en P.A. Taillier, 'Een nieuwe geschiedenis van het bos in België van het einde van de 18de eeuw tot 1914. Pleidooi voor een globale benadering', in: G. Castryck en M. Decaluwe (red.), *De relatie tussen economie en ecologie gisteren, vandaag en morgen*, (Gent 1999) 47–62. De historische vraagstukken rond de energievoorziening tijdens het ancien régime worden helder uiteengezet in C. Vandenbroecke, 'De problematiek van de energievoorziening in de zuidelijke Nederlanden en inzonderheid in Vlaanderen (15de–19de eeuw)', *Belgisch tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 73 (1995) 967–987 en in P. Poulussen, *Van burenlust tot milieuhinder* (Kapellen, 1987) 131–134, zij het dat het in laatstgenoemd werk wordt gekaderd binnen het bredere concept van milieuvervuiling. Een bredere internationale contextualisatie van het houttekort gedurende de vroegmoderne tijd vindt men in D.B. Young, 'A wood famine? The question of deforestation in Old Regime France', *Forestry*, 49 (1976) 45–56 en P. Warde, 'Fear of wood shortage', *History Workshop Journal*, 62 (2006) 28–57. Met betrekking tot de veranderende economische en juridische positie van bos in de zeventiende en achttiende eeuw is het werk van B. Fritzboøger, *'A Windfall for the Magnates': the Development of Woodland Ownership in Denmark C. 1150–1830* (Odense 2004) erg verhelderend. Specifiek voor de positie van de bosbeheerders is het recente werk van P. Gresser, *La gruerie du comté de Bourgogne aux XIVe et XVe siècles*. (Turnhout 2004) met betrekking tot de Bourgondische casus een mooie opstap. Voor wie aan de slag wil gaan met een studie over bezittingen van de hertogen van Arenberg is het boek J. Roegiers e.a. (reds), *Arenberg in de Lage Landen. Een hoogadelijk huis in Vlaanderen en Nederland* (Leuven 2002) onontbeerlijk. Dit recente basiswerk over de Arenbergfamilie bespreekt vrij uitgebreid de acquisitie en de kenmerken van de diverse domeinen die de hertogen hier eens bezaten, maar behandelt eveneens de overkoepelende administratieve structuren. Voor het bosbezit van de hertog kan H. Baeté, *Miradal: erfgoed in Heverleebos en Meerdaalwoud*, (Leuven 2009) geraadpleegd worden.

Biografie

Sander Berghmans (*1991) studeerde vorig jaar af als Master in de geschiedenis aan de Universiteit Gent en volgt momenteel een opleiding Bedrijfseconomie aan dezelfde instelling. Zijn onderzoekinteresses omvatten voornamelijk onderwerpen binnen de economische en rurale geschiedenis van de zeventiende tot en met de negentiende eeuw. Contact: berghmanssander@gmail.com

Nicolas De Vijlder (*1988) studeerde achtereenvolgens Geschiedenis en Economie aan de Universiteit Gent. Momenteel is hij er werkzaam als doctoraatsbursaal en bereidt hij een proefschrift voor over de ontwikkeling en de werking van de rurale grondmarkt in het graafschap Vlaanderen en hertogdom Brabant gedurende de vijftiende en zestiende eeuw. Zijn verdere interesses zijn de financiële en economische geschiedenis van de zestiende tot de negentiende eeuw – onder andere de schuldproblematiek van steden gedurende het ancien régime. Contact: Nicolas.DeVijlder@UGent.be

Levend houtig erfgoed

De haagbeuken van het 'Galgenbergbosje' in Sint-Andries (Brugge)

Arnout Zwaenepoel¹, Koen Himpe², Brigitte Beernaert³ en Bernard Schotte³

Inleiding

Bij een kartering van merkwaardige bomen in Vlaanderen werd in 2004 te Sint-Andries (Brugge) een site ontdekt met zeer oude hakhoutstoven van haagbeuk.⁴ De bomen zelf lieten een hoge ouderdom vermoeden. Ze vertoonden ook een duidelijk aanplantingspatroon dat niet naar een spontaan bos, maar eerder naar een antropogene situatie verwees. De Diksmuidse Heerweg is een zeer oude weg. Ook een aangrenzend straatje met de benaming Fort Zevenbergen leek ons een mogelijk aanknopingspunt. In de volksmond is de benaming 'galgenbosje' gebruikelijk voor dit perceel. De aanvankelijke hypothesen varieerden daarom aanvankelijk van een Romeinse site (Diksmuidse Heerweg), één of ander fort (Fort Zevenbergen) of een voormalige galgensite ('galgenbosje'). Hoe dan ook leken de haagbeuken ons een aanleiding voor een onderzoek dat vermoedelijk naar een rijker historisch verleden verwees dan de bomen alleen. Om geen hypothesen uit te sluiten werd gezocht naar een breed samenwerkingsverband van verschillende disciplines om een verklaring voor groeipatroon en leeftijd van de haagbeuken te vinden en aanknopingspunten met de historiek van deze markante plaats.

Dankzij een multidisciplinair onderzoek met veldbiologen (Arnout Zwaenepoel, Eric Cosyns), een geneticus (Els Coart), bodemkundigen (Roger Langohr, Carole Ampe), een archeologe (Bieke Hillewaert) en (kunst)historici (Brigitte Beernaert, Johan Termote, Bernard Schotte, Maurice Vandermaesen) slaagden we er in de voorgeschiedenis van deze merkwaardige site te achterhalen. De haagbeuken deden een aanplant op een opgeworpen wal vermoeden. Bodemkundigen stelden vast dat dat inderdaad zo was en wezen ook op de scherven die in het bodemprofiel voorkwamen. De scherven werden door de archeologe gedateerd als laat dertiende- of veertiende-eeuws. Historici toonden vervolgens aan dat de scherven afkomstig waren van een leprozenakker en legden de link met de galg van Brugge op de grens van het rechtsgebied van de stad. In de Tachtigjarige Oorlog werd op dezelfde plaats een aarden fort opgeworpen. Op een kaart van circa 1800 zijn de haagbeuken afgebeeld als hakhout. Geneticus Els Coart onderzocht de haagbeuken zodat we konden achterhalen welke hakhoutstoven aparte individuen waren. Daardoor konden we ook de exacte grootte van de hakhoutstoven achterhalen.

Door de interessante combinatie van de nog levende haagbeuken en de historische achtergrond van de site werden de bomen en de site in 2010

1 WWI, Baron Ruzettelaan 35, 8310 Brugge.

2 Onroerend Erfgoed, afdeling Onderzoek en Bescherming, Koning Albert II-laan 19 bus 5, 1210 Brussel.

3 Stad Brugge, DRO-dienst monumentenzorg en erfgoedzaken, Oostmeers 17, 8000 Brugge.

4 B. Beernaert, A. Zwaenepoel en B. Schotte, 'Sint-Andries, Diksmuidse Heerweg tussen nrs. 269–277, de Galgenberg?' *Open Monumentendag Vlaanderen. Monument en hout* (2005) 119–134.

A. Zwaenepoel, *Inventaris van traditionele houtkanten als leidraad voor natuur- en landschapsbehoud en -herstel in West-Vlaanderen* (WVI 2006) 143–147.

Foto links: Verschillende afgezaagde stammen maken duidelijk dat de haagbeuken 70 jaar lang niet meer werden gehakt. Foto Arnout Zwaenepoel, maart 2014.

beschermd als monument. Na de voorstelling van het onderzoek, wordt het artikel afgesloten met een schets van een recente campagne waarbij levend houtig erfgoed een betere bescherming wordt geboden en worden enkele aanwijzingen gegeven voor het beheer van de haagbeuken van het Galgenbergbosje.

De grootste hakhoutstovf van haagbeuk bij het 'Galgenstick' in Sint-Andries heeft een omtrek van tien meter. Foto Arnout Zwaenepoel, juli 2006.

Multidisciplinair onderzoek

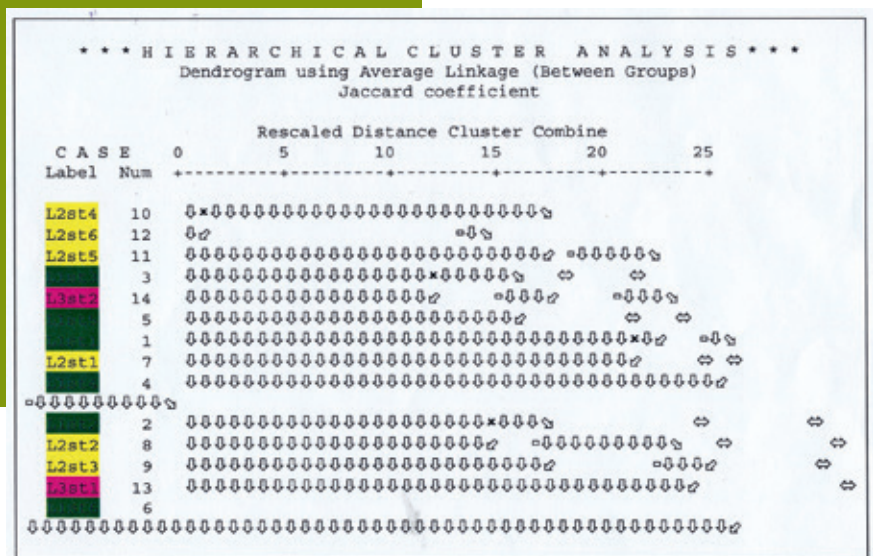
Hakhoutstoven zijn struiken of bomen die regelmatig bij de grond afgezet worden en dan opnieuw uitlopen. Meestal worden hierbij meerdere stammen gevormd. Deze behoren allemaal tot hetzelfde individu. Als dit proces regelmatig herhaald wordt, krijgt men nooit dikke stammen te zien, maar groeit de basis van de boom (de 'stovf') steeds verder uit. De omtrek is een benaderende maat voor de ouderdom. Bij de ontdekking van de site vermoedden we maximale omtrekken van zo'n tien tot vijftwintig meter. Omdat de wortels van de stammen uiteraard onder de grond zitten, is het altijd wat onzeker welke delen aan elkaar hangen en dus van hetzelfde individu afkomstig zijn en welke niet. Een genetisch onderzoek van de blaadjes van afzonderlijke stammen kan hierover uitsluitsel bieden.

Veertien stalen van blaadjes van de haagbeuken in Sint-Andries werden genetisch onderzocht op het Department Plant Genetics and Breeding in Melle. Identiek DNA van verschillende stammen leverde het bewijs voor hetzelfde individu. Verschillend DNA leverde het bewijs op voor verschillende hakhoutstoven.

De gebruikte genetische identificatietechniek heet Amplified Fragment Length Polymorphism of kortweg AFLP. Het is een identificatietechniek om het genoom van organismen van elkaar te kunnen onderscheiden. Na het isoleren van het DNA uit de blaadjes wordt het DNA in stukjes geknipt met enzymen. Tegelijkertijd worden stukjes kunstmatig gesynthetiseerd DNA aan deze knipplaatsen gebonden. Vervolgens past men een *polymerase-kettingreactie* toe door het toevoegen van *primers*. Een primer is een klein stukje DNA of RNA dat gebruikt wordt als startpunt van een polymerase-kettingreactie (PCR, *polymerase chain reaction*). De DNA-fragmenten worden vermenigvuldigd in de PCR-reactie. Uiteindelijk gebeurt de detectie van deze *geamplificeerde fragmenten* door *capillair-elektroforese*. Elektroforese is een proces waarbij geladen deeltjes door een medium bewegen onder invloed van een elektrisch veld. Hierbij worden de fragmenten gescheiden tijdens migratie door een polymeer in een capillair. De eigenlijke detectie gebeurt met een laserstraal die de fluorescentie van de fluorescerend-gemerkte primers meet.

De 14 haagbeukstalen werden getypeerd door 78 AFLP-merkers afkomstig van 3 primercombinaties (AAC+CAC, ACA+CAG, ACG+CAC). De elektroforese gebeurde op een ABI-3100 Avant sequencer. De analyses werden herhaald en de reproduceerbaarheid was zeer hoog. De ruwe data werden geanalyseerd met de software GeneMapper versie 3.7 en vervolgens in het statistische pakket SPSS ingelezen. Op basis van de binaire AFLP-data werd als verkennende analyse een dendrogram gemaakt. Hoewel dit geen correcte analysemethode is om klonale planten te identificeren, levert het dendrogram toch een visueel eenvoudig beeld van de aanwezige diversiteit en de onderlinge verschillen tussen de planten. Het was meteen duidelijk dat de stalen 4 en 6 van sublocatie twee identieke genotypen waren. Ze werden volledig gelijk gescoord voor alle AFLP-merkers. Voor deze beperkte dataset werd vervolgens visueel verder gewerkt op de AFLP-patronen (in plaats van verdere statistische analyses uit te voeren) om de verschillen tussen de andere genotypen onderling te bevestigen. Dit was duidelijk het geval voor alle genotypen, zodat als besluit van dit onderzoek kon gesteld worden dat enkel stalen 4 en 6 van sublocatie 2 identiek waren en alle andere stalen unieke genotypen zijn. Op die manier werd duidelijk dat de grootste stoven van de site maximaal tien meter omtrek hadden. De meeste stoven hadden veel kleinere omtrekken van twee of drie meter. De hypothese van stofomtrekken tot vijftig meter werd verworpen.

Hakhoutstoven zijn struiken of bomen die regelmatig bij de grond afgezet worden en dan opnieuw uitlopen

Dendrogram dat de genetische verwantschap tussen de verschillende haagbeuken in het Galgenbergbosje in Sint-Andries weergeeft. Bron: Els Coart, Department Plant Genetics and Breeding Melle.

Haagbeuken kennen een zeer trage groei. Ze groeien nog trager dan eik. De grote verschillen in omtrek van de stoven (twee tot tien meter) tonen aan dat men toch zeer voorzichtig moet zijn in de interpretatie stoofomtrek-leeftijd. Er is niet altijd een eenduidig verband. Factoren als voedselrijkdom van de bodem, frequentie van afzetten, begrazing door konijnen, reeën, overstuiving door stuifzand en wortelen van horizontaal groeiende takken kunnen allemaal het verband tussen omtrek en leeftijd beïnvloeden. In het concrete geval van Sint-Andries groeien de haagbeuken op een arme zandige, droge bodem. Daardoor zijn ze ongetwijfeld nog trager gegroeid dan deze boomsoort van nature doet. Haagbeuken groeien van nature eerder op vochtige, lemige bodems. Een niet al te ver afgelegen, meer natuurlijke groeiplaats van haagbeuk zijn bijvoorbeeld de oevers van de Rivierbeek op de grens van Oostkamp en Waardamme. De omtrekken van de haagbeuken in Sint-Andries deden toch al een leeftijd van 250 tot 300 jaar vermoeden. Verder aanvullend bodemkundig en cartografisch onderzoek waren nodig voor een meer precieze aanduiding.

Haagbeukenhakhoutstoot in een oude meander van de Rivierbeek op de grens van Oostkamp en Waardamme. Een dergelijke standplaats kan een natuurlijke groeiplaats van haagbeuk zijn. Foto Arnout Zwaenepoel, maart 2014.

Een bodemkundig onderzoek wees uit dat de site eigenlijk een *getuigenheuvel* is van *pleistocene* ouderdom.⁵ Een getuigenheuvel is een heuvel waarbij de vorm een aanduiding ('getuige') is voor hoe het landschap er lang geleden uitzag. Bovenop de heuvel is echter een dubbele wal opgeworpen. De haagbeuken staan op deze antropogene wallen en verraden dus duidelijk aanplant en geen natuurlijk bos.

5 Het Pleistoceen is de periode van het Kwartair die voor het Holoceen kwam. Het is de periode van de ijstijden en tussenijstijden (circa 2,6 miljoen jaar geleden tot 11.500 jaar geleden).

In de wal zitten talrijke scherven, die aangaven dat bij het opwerpen van de wal een laat dertiende- of veertiende-eeuwse site vergraven werd. De scherven zijn fragmenten van lokaal gefabriceerde potten en braadpannen in respectievelijk grijs en rood aardewerk, een kruikje in Rijnlands (Siegburg)aardewerk, dakpannen, baksteenfragmenten, enzovoort die duidelijk aantonen dat dit ooit een woonsite was.

De ouderdom van de bomen enerzijds en de scherven anderzijds maken duidelijk dat de wal dus in de vijftiende, zestiende of zeventiende eeuw moet opgeworpen zijn. De vorm van de wal deed een vijfhoekige redoute, wellicht een Spaans aarden fort uit de tijd van de godsdiensttroebelen vermoeden.

Het besluit is dat de haagbeuken vermoedelijk kort na het verlaten van het fort geplant zijn op de wallen. Uit de stooftrek van twee tot tien meter, in combinatie met de Ommeloper van 1690 waarop de bomen nog niet getekend zijn en een latere kaart van eind achttiende eeuw, waarop de bomen wél al voorkomen, wordt ten vroegste het einde van de zeventiende eeuw en ten laatste de tweede helft van de achttiende eeuw vooropgesteld als het moment van planten. De bomen zijn met andere woorden zo'n 250 à 300 jaar oud.⁶

Waarom er precies haagbeuken geplant werden kan verschillende redenen hebben. Haagbeuk levert zowat het beste brandhout van al onze autochtone boomsoorten. Het groeit traag, is daardoor hard en zwaar, waardoor het langdurig brandt en veel warmte vrijgeeft. Het feit dat de bomen als hakhout beheerd worden, maakt het gebruik voor brandhout heel plausibel. Overigens kent haagbeuk nog een hele reeks andere toepassingen. Het is van oudsher gegeerd voor het maken van houtskool. Het wordt in vrij hoge percentages teruggevonden in bijvoorbeeld Romeinse crematiegraven en middeleeuwse pottenbakkersovens. De houtskool was gewild in smederijen en bij de kruitfabricage. Het hout was verder zeer gezocht door wagenmakers voor het maken van wielen. Het slaghout van vlegels werd vaak van haagbeuk vervaardigd. In de molenbouw, meer bepaald de constructie van kammen, werd dikwijls van haagbeuk gebruik gemaakt. Het loof van haagbeuk werd in het verleden ook gebruikt als veevoer.⁷

Deze 'ontdekking' van de site met haagbeuken wekte de aandacht van historici. In de bestaande (schaarse) literatuur over Sint-Andries wordt op die plaats de galg van Brugge gesitueerd.⁸ Onderzoek bracht nog andere sporen aan het licht.

In Brugge zou de eerste galg gesitueerd geweest zijn op de plaats van de Sint-Pieterskapel aan de Philipstockstraat, in de onmiddellijke omgeving van de Burg. Al in de elfde eeuw opteerde de stadsmagistraat om de galg buiten de (eerste) omwalling te plaatsen en als nieuwe inplantingsplaats werd de buurt tussen de huidige Boeveriestraat en de Hauwerstraat gekozen. In de loop van de dertiende eeuw breidde de stad uit en de galg kwam midden een bebouwd gebied te liggen. Vóór 1261 al was ze naar Sint-Andries verplaatst, aan het nu verdwenen Kaakstraatje (dat men ook Galgenweg noemde), een zijstraat van de Diksmuidse Heerweg die een belangrijke invalsweg naar Brugge was. Zo'n galg maakte de bezoekers er op attent dat het 'gerecht' in de stad goed functioneerde. De galg zou hier tot 1795 zijn gebruikt. Er is een zeventiende-eeuwse tekening bewaard.⁹ Stadsrekeningen melden reparaties aan de galg, zoals in 1449–1450 wanneer zij na een zware storm opnieuw moest opgericht worden: 'Van temmer wercke ghedaen an de galghe ende leedere van der galghe mids dat zoe omme ghewaeyt was.¹⁰ Terechtstellingen gebeurden veelal in de stad maar het lijk kon nog aan de galg buiten de stad tentoon gehangen worden.

6 Rijksarchief Brugge (verder RAB), Kaart 1693; RAB, omlopers 'Verzameling Mestdagh', nr. 1016 fol 11r, 1693n einde van het derde begin, Caerte figurative, D'Hauw, eind achttiende eeuw; OCMW-Archief Brugge (verder OCMW), Kaarten Oud Nummer 132 – Sint-Andries.

7 B. Maes (red.), *Inheemse bomen en struiken in Nederland en Vlaanderen. Herkenning, verspreiding, geschiedenis en gebruik* (Amsterdam 2006) 109.

8 S. Van Outryve d'Ydewalle, *Beschrijving der gemeente Sint-Andries*, (Brugge 1930) 88–89 en 99; S. Van Outryve d'Ydewalle, *Geschiedenis der Gemeente Sint-Andries* (Brugge z.d., ca 1948) 223–291; J. Penninck, 'Toponymen langs de Diksmuidse Heirweg in Brugge', *Brugs Ommeland*, 1 (1961) 7–8; J.A. Van Houtte, *De geschiedenis van Brugge* (Tielt-Bussum 1982) 240.

9 RAB, Ommelopers Mestdagh, nr. 1016, fol. 11r, 1693, einde van het derde begin.

10 Stadsarchief Brugge (verder SAB), Oud Archief, reeks 216, Stadsrekening 1449, folio 3v.

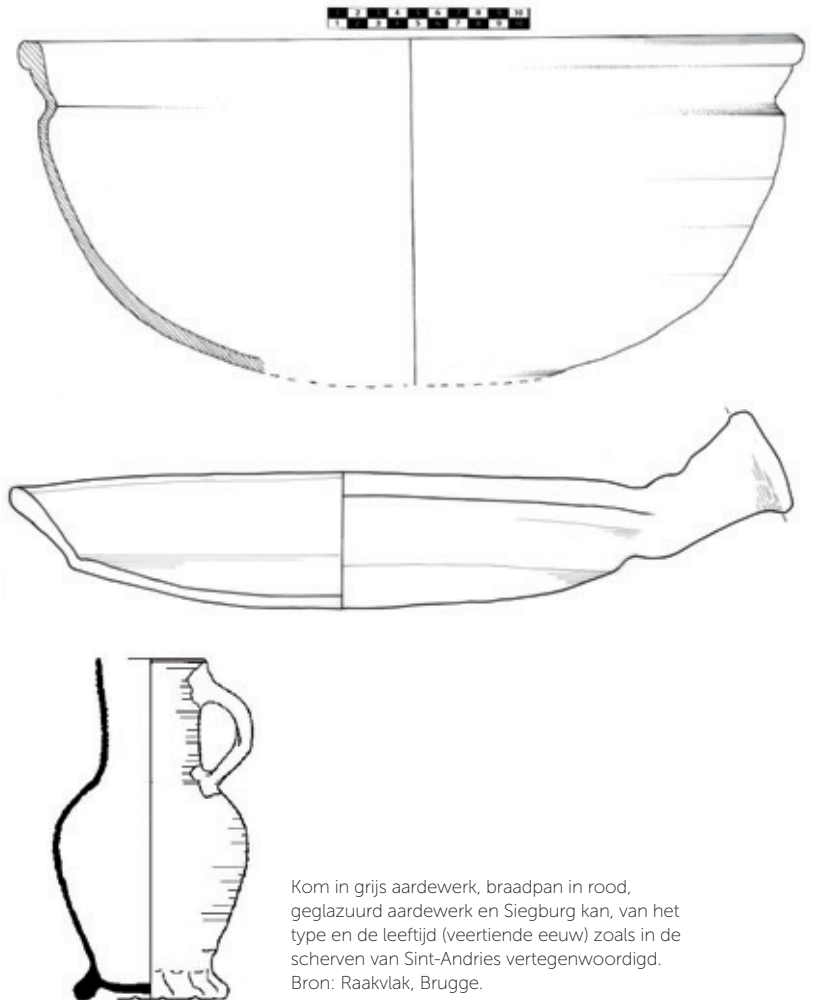
Zeventiende-eeuwse tekening van de galg, bewaard in het Brugse Rijksarchief.

In de archiefdocumenten wordt de galg altijd *'bachten de Machdeleene'* gesitueerd. Deze vermelding was belangrijk om de rest van het verhaal te kunnen samenstellen. Akkerzieken waren de leprozen die buiten de Magdalenaleprozerie, afgezonderd van de stad en op het platteland, op akkers woonden. Ze werden ook ziekenlieden genoemd want in de middeleeuwen stond 'ziek' zijn synoniem met leproos zijn. Rijke(re) leprozen verbleven in de Magdalenaleprozerie die op de plaats van de huidige Magdalenastraat in Sint-Andries was gelegen. De oudste (bewaard gebleven) vermelding van dit leprozenhuis dateert uit 1227. Toen was het al ingericht als een hospitaal met Maria Magdalena als patroonheilige. In de middeleeuwen gebeurde de controle en eventuele zorg voor de leprozen aanvankelijk door de kerk. In Brugge werd al vroeg een stedelijke opsporingsdienst opgericht. Die moest de zogenaamde akkerzieken onderzoeken. Werde lepra vastgesteld, dan kon de (arme) zieke gaan leven op een van de 'Vier stukken' buiten de stadswallen die daarvoor bestemd waren. Akkerzieken moesten Brugs poorter zijn, mochten hun eventuele bezittingen houden en in familiaal verband leven op die terreinen. Velen moesten (en mochten) echter bedelen. Akkerzieken worden vanaf het midden van dertiende eeuw in teksten vermeld, maar ze kwamen vroeger voor en waren vanaf het laatste kwart van de dertiende eeuw in een Gilde georganiseerd. Ze moesten op één mijl afstand van de stad wonen (de banmijl), maar binnen het Brugse rechtsgebied. In documenten van 1424 wordt expliciet over de 'Vier stukken' buiten de stad gesproken. Het belangrijkste en grootste stuk lag bij de Sint-Trudoabdij in Steenbrugge. Daar werd de kapel voor de Akkerzieken gebouwd en woonde de deken van de Gilde.¹¹ Het stuk 'Ter Galge' waarvan de naam voor het eerst in een oorkonde van 1453 opduikt, was gelegen naast de galg van Brugge aan de Diksmuidse heerweg. De leprozen mochten de lijken van de gehangenen bewaken en kregen daar een kleine vergoeding voor van de stadsmagistraat. Een hand of een vinger van een gehangene was een gezocht amulet. Wanneer het lijk volledig in stukken van de galg viel dan waren het opnieuw de akkerzieken die het recht hadden dit te begraven: *'Betaelt den acker zieken van den doden te begraven die van de galghe gevallen waren, iii s(chellingen) gro(ten).'*¹² Archiefverwijzingen maken ons duidelijk dat de leprozenhuisjes op 'Ter Galge' vóór 1588 afgebroken waren.¹³

- 11 G. Maréchal, *Het hospitaalwezen te Brugge in de Middeleeuwen. Een institutionele en sociale studie* (Doctoraat RUGent 1974) 4014–4018. Naast 'ter Galge' (Diksmuidse Heerweg) waren er nog drie, die niet heel exact gesitueerd zijn, maar gekend als: 1) Sint-Michiels (*in de straete die van Sinte Michiels naar Lophem gaat ande oostzijde*): werd 'het stuk van Sint-Michiels' genoemd; 2) Assebroek (juiste ligging twijfel) ofwel ten oosten van de kerk Sint-Katharina ofwel ten noorden; 3) Steenbrugge, *staende bij de Screyboom beneden de groote steenbrugghen bij het klooster van Sint-Trudo*.
- 12 SAB, Oud Archief, reeks 216, stadsrekening 1449–1450, folio 59v.
- 13 OCMW, Magdalena Gasthuis, rekeningen, reg. 465 (1588), f°4 en 7 en reg. 469 (1596), folio 101v: *houdt in pachte een stick in landts Ter Weelde met de plecke daer de ziekenlieden huusen wijlent op stonden na alle ghedemoilliert*.

Scherven aangetroffen op de site van de haagbeuken. Archeologe Bieke Hillewaert determineerde ze als homogeen eind 13de- of 14de-eeuws aardewerk. De scherven verwijzen nog naar de leprozenhuisjes die op dat moment op de site stonden. Foto Arnout Zwaenepoel.

Kom in grijs aardewerk, braadpan in rood, geglazuurd aardewerk en Siegburg kan, van het type en de leeftijd (veertiende eeuw) zoals in de scherven van Sint-Andries vertegenwoordigd. Bron: Raakvlak, Brugge.

Met kaartmateriaal en een zeventiende-eeuwse Ommeloper kon die grond, waar (houten?) huisjes gebouwd waren, precies gelokaliseerd worden. Historicus Maurice Vandermaesen van het Brugse Rijksarchief toonde aan dat dit stuk grond in 1693 eigendom was van de Magdalenaleprozerie.¹⁴ In dit document wordt gewag gemaakt van een fort en op een bijhorende tekening is een galg en een veelzijdig fortje afgebeeld.

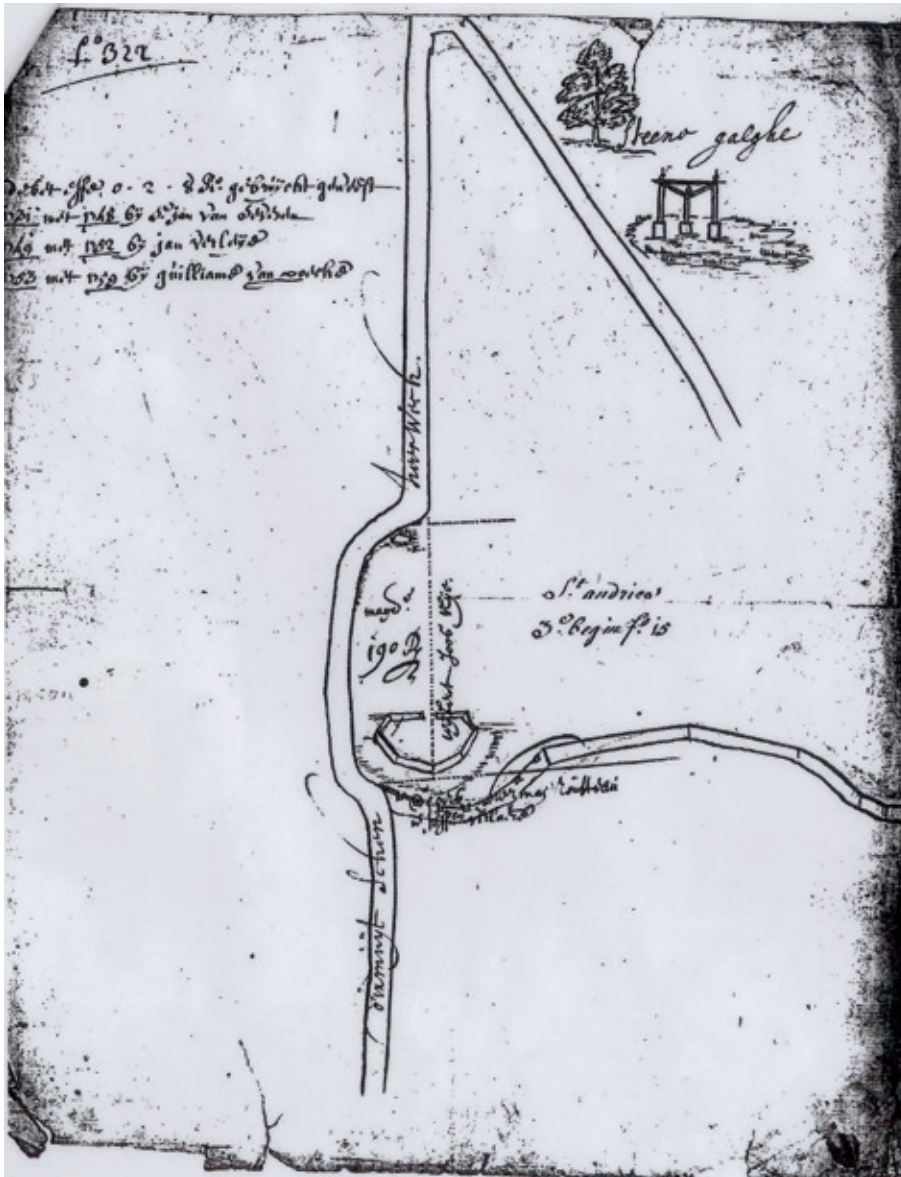
Met een kaart uit de collectie van het Brugse OCMW van omstreeks 1800, kon de uiteindelijke link naar de Moderne Tijd gemaakt worden en een relatie gelegd met het huidige kadastrale perceelnummer.¹⁵

Vanaf halverwege de zestiende eeuw tot in het begin van de achttiende eeuw waren de Zuidelijke Nederlanden bijna continu het toneel van oorlogsgeweld. De Fransen, Nederlanders, Spanjaarden en Engelsen vochten hier hun geschillen uit in de Tachtigjarige Oorlog (1568–1648), de Negenjarige Oorlog (1688–1697) en de Spaanse Successieoorlog (1701–1713/1715).

De Tachtigjarige Oorlog (1568–1648) was tot omstreeks 1600 eerder een guerrillaoorlog en na 1600 een oorlog volgens het klassieke stramien met

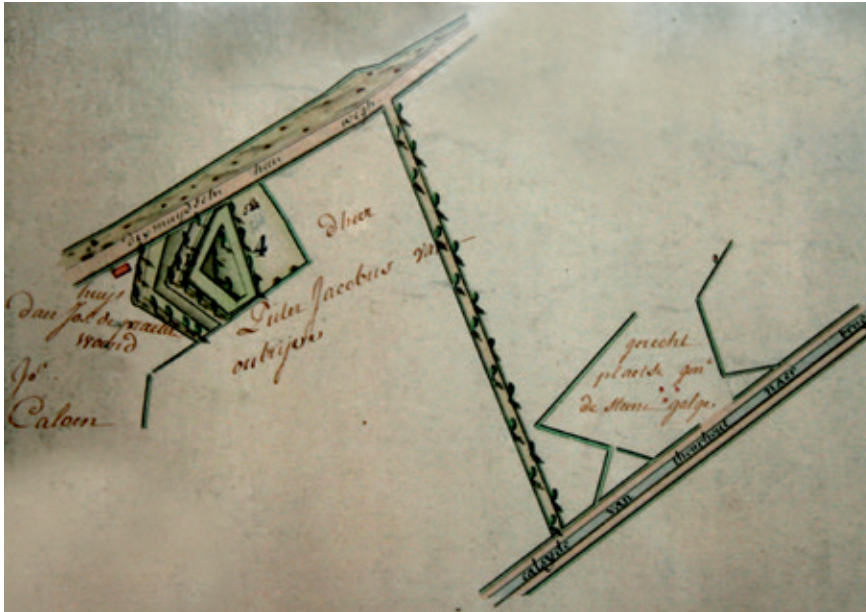
14 RAB, Ommelopers 'Verzameling Mestdagh', nr. 1016, folio 11r, 1693, einde van het derde begin.

15 OCMW, Kaarten Oud Nummer 132 – Sint-Andries.

Afbeelding van een veelzijdig fortje en galg met bijhorende gerechtigheidsboom (een traditionele linde?) op een blad papier van 1693. Bron Rijksarchief Brugge.

belegeringen van steden en veldslagen. Niet alleen de steden waren toen gefortificeerd maar ook langs wegen en waterwegen verrezen verschillende kleine forten. De Diksmuidse Heerweg leidde van het strategische Kassel in Frans Vlaanderen naar Brugge en naar Aardenburg. Het was tot 1750 een van de hoofdinvalswegen van Brugge. Een fortje bij deze weg is dus zeer vanzelfsprekend. Het fortje nabij de galg en de Diksmuidse Heerweg dateert zeer waarschijnlijk uit die tijd. Na de calvinistische machtsovername in Vlaanderen in 1578 flakkerde de oorlog met de Spaanse troepen weer op. De fortificaties van de stad Brugge werden eind 1578 uitgebreid naar aanleiding van de plundertochten. Al in 1584 vroegen de inwoners uit het Brugse, die binnen de stadsmuren waren gevlucht, dat de stad de toegangswegen zou bewaken zodat de boeren hun akkers konden bewerken. Alhoewel de exacte bouwdatum van het fort aan de Diksmuidse Heerweg niet is gevonden, dateert het waarschijnlijk uit de jaren 1580 of 1590.

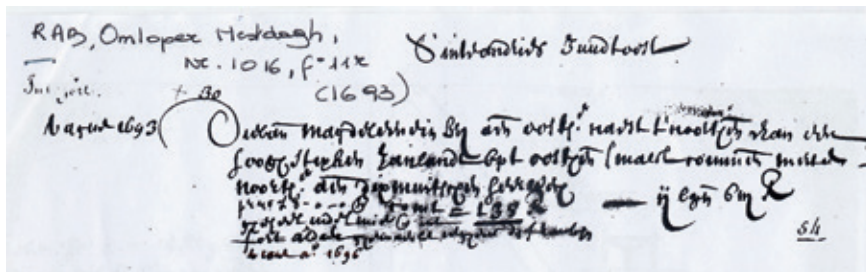
Op deze Caerte figurative, gemaakt door D'Hauw eind achttiende eeuw, is het fort afgebeeld als een vijfhoek met bomen op de wallen. Daar zijn de haagbeuken dus al aanwezig als opvallende bomen, wat doet vermoeden dat ze al een tijdlang als hakhout beheerd worden. Ze ondersteunen een leeftijdsinschatting van 250 à 300 jaar.

Tijdens het Twaalfjarige Bestand (1609–1621) werd de middeleeuwse omwalling van Brugge volledig omgebouwd tot een gebastioneerde vesting. Zowel op de binnen- als buitenvestingen werden aarden bastions opgeworpen. Tegen de toenemende vuurkracht en reikwijdte van de artillerie boden de middeleeuwse stenen muren namelijk geen bescherming meer. Dergelijke vestingen bestonden uit aangestampte aarden wallen van ongeveer vijf meter dik en zes tot zeven meter hoog. Ze waren voorzien van bastions of bolwerken, onregelmatige vijfhoeken die uit de hoofdwal of courtine sprongen en waar het geschut werd opgesteld. Door de puntige vorm van de bastions waren er geen dode hoeken meer zoals vroeger bij ronde torens. De bastions waren binnen musketschot van elkaar aangelegd zodat de verdedigers binnen de hele omtrek van de vesting een vrij schootsveld hadden. Ook de kleine forten waren voorzien van aarden wallen. Ze werden gebruikt als uitvalsbasis om kleine vijandelijke legerbendes te onderscheppen.

Zicht op een deel van de omwalling van het fortje. De binnenste rij haagbeuken staan op de opgeworpen wal van het vijfzijdige fortje. Centraal in beeld de (droge) walgracht rond het fortje. De bomen in de voorgrond staan op een tweede opgeworpen wal. Het plan van 1800 laat nog meer opgeworpen wallen zien. Deze zijn wellicht verdwenen onder de aangrenzende bebouwing. Foto Arnout Zwaenepoel, maart 2014.

Het terrein met de voormalige leprozenhuizen, een van de 'Vier Stukken' kwam samen met de restanten van het fort in 1789, in de Franse tijd, in handen van het Bestuur der Burgerlijke Godshuizen, die de nog resterende eigendommen van de Magdalenaleprozerie beheerde. Het stuk grond dat bekend stond als eigendom Magdalena nr. 160, werd pas in 1878 verkocht aan de heer Paul Coppieters. Coppieters was van plan om de dreef van zijn (nu inmiddels gesloopte kasteel) aan de overzijde van de Heerweg te verlengen tot aan de Torhoutse Steenweg. Het plan ging echter niet door. Het stuk grond werd op dat ogenblik verhuurd voor opbrengsthout ('des arbres de haute futaie') en wellicht was dat al eeuwen zo. De koper maakte in 1877 nog gewag van een fortje 'ayant autrefois servi à la construction d'une redoute'.¹⁶ Honderd jaar later, in 1977, verkocht Régine Coppieters het terrein aan de Stad Brugge, die het nu, onder de naam 'Galgenbergbosje' beheert.

Fragment uit de verkoopakte, uit 1789, van de site met de haagbeuken te Sint-Andries (Rijksarchief Brugge, Omloper Mestdagh, nr 1016, f°11r c1693): 'Die van magdaleenen b (ij) aen oostsijde naest t'noorthende van een hoogstixken zayland upt oosthnde smalst commende met de noortsijde aende dixmuutschen heerwech prijs L 800 (h?) comt = 138 Roeden 2 lijnen 8 roeden gheheel inde linie en int fort aldaer...'

Conclusie: toekomst van de haagbeuken?

Na de herontdekking van de site, ten gevolge van de haagbeukenvondst, werd een officiële erfgoedbescherming van het Galgenbergbosje vooropgesteld.¹⁷ De definitieve bescherming van het bosperceel als monument is inmiddels doorgevoerd binnen een thematische campagne rond levend houtig erfgoed (Vlaamse Overheid, Onroerend Erfgoed). Het ministerieel beschermingsbesluit van 14 juli 2010 erkent het Galgenbergbosje als een markante hakhoutbegroeiing met zeer oude bomen (tot 300 jaar) en als een zeldzaam relict van een fortificatie aansluitend bij een middeleeuwse terechtstellingsplaats van de Stad Brugge

Vanuit de Vlaamse Overheid wordt sinds 2009 een thematisch beschermingsbeleid gevoerd rond levend houtig erfgoed. Op basis van een criterianota, waarin men zeldzaamheid, gaafheid en authenticiteit, representativiteit, ensemblewaarde en ruimtelijke contextwaarde afweegt, worden objecten die typerend zijn voor de identiteit van Vlaamse landschappen, voorgedragen voor bescherming als monument.¹⁸ Belangrijk in deze benadering is dat de samenhang met andere erfgoedwaarden (landschappelijke inbedding, historische, functionele of ruimtelijke binding met bouwkundig erfgoed,...) en de artistieke (esthetische), (natuur-)wetenschappelijke, cultuur-historische, inclusief volkskundige en sociaal-culturele en uitzonderlijk ook de industrieel-archeologische waardenstelling mee in overweging wordt genomen. Op basis van deelpakketten per provincie zijn momenteel onder deze campagne (gegevens voorjaar 2014) reeds 131 objecten definitief beschermd, waaronder dus ook het Galgenbergbosje in Sint-Andries. Wetende dat heel wat houtige beplantingen met erfgoedwaarde in toenemende

16 OCMW, Verkoopingen, 73, Notaire Vander Beke, 20 februari 1879. De stad kocht het stuk aan bij akte van 18 november 1977 van Régine Coppieters de ter Zaele.

17 K. Himpe, *Thematisch-typologische en thematisch-geografische bescherming van het belangrijkste houtig erfgoed in Vlaanderen: West-Vlaanderen, fase A.1, nr. 5, Brugge (Sint-Andries), Diksmuidse heerweg/Fort Zevenbergen z.nr., Galgenbergbosje met oude hakhoutstoven (Haagbeuk)*, Onroerend Erfgoed Dossier 4.01/31005/2069.1 / OW003065, 2010.

18 G. Tack (red.), *Criterianota voor de bescherming als monument van het belangrijkste levend houtig erfgoed in Vlaanderen, typerend voor de identiteit van de Vlaamse landschappen (thematisch-typologische en thematisch-geografische bescherming)*, Vlaamse Overheid, Agentschap Ruimte en Erfgoed, 39pp. (incl. lijsten en bijlagen), 2009.

mate en om allerlei redenen bedreigd zijn, brengt de beschermingsstatus niet enkel de instandhoudingsplicht met zich mee, maar biedt deze eveneens de nodige financiële stimuli om het behoud op het terrein te ondersteunen.

Vanuit beschikbare, al dan niet gepubliceerde inventarissen met diverse inhoudelijke invalshoeken (dendrologische, genetische, erfgoedkundige,...) is een selectie gemaakt van het allerbelangrijkste, gekende en nog niet eerder als monument of als landschap beschermde houtig erfgoed. Het betreft een lijst van circa 250 objecten waarbij er is op toegezien dat de selectie zowel thematisch-typologisch als thematisch-geografisch zo evenwichtig mogelijk is samengesteld.

Rekening houdend met de diversiteit van het houtig erfgoed naar verschijningsvorm, wordt gebruik gemaakt van een typologie-fiche met onderscheid in punt-, lijn- en vlakvormige elementen.¹⁹ Bijgaande figuur toont bij wijze van voorbeeld het ingevulde sjabloon voor het object van het Galgenbergbosje in Sint-Andries. Het bosperceel met hakhout omvat meerdere oude hakhoutstoven van haagbeuk met een omtrek tot ca. tien meter. Het uitgegroeide hakhout bereikt een hoogte tot circa vijftien meter. De loten op de stoof bereiken een stamomtrek (2009) tot circa 110 centimeter.

De waardenstelling (in essentie artistiek, wetenschappelijk en historisch) wordt voor elk voorgedragen object aanvullend afgetoetst, eveneens op basis van de hierboven vermelde fiche. Houtig erfgoed wordt bijvoorbeeld vanuit esthetisch standpunt om verschillende redenen en in wisselende mate gepercipieerd en gewaardeerd. De motieven waarom aan een locatie artistieke (esthetische) waarden worden toegekend, kan bijvoorbeeld afhankelijk zijn van de mate waarin het object beeld- of structuurbepalend is, al dan niet als onderdeel van een (tuin-) architecturaal ensemble, of waarin het object een representatieve of bijzondere groeivorm heeft (mooi, kunstig, hoog, dik, oud,...). Wat de (natuur-) wetenschappelijke, in casu dendrologische waarden betreft, kan het gaan om een bijzonder taxon (soort, variëteit, kloon, cultivar), inheems en/of streekeigen of net niet, met andere woorden door de mens ingebracht om economische of andere motieven. Zowel inheems en streekeigen houtig erfgoed als zogenaamde archeofyten (al geruime tijd geleden door de mens geïntroduceerd en ondertussen ingeburgerd) en echte exoten komen dus omwille van hun wetenschappelijke waarde in aanmerking. Zij kunnen een voorbeeld zijn van een genenreservoir en daarmee een zuivere vertegenwoordiger van één soort. Bij de historische waarden tenslotte spelen de al dan niet tot vandaag gecontinueerde functies en gebruiksvormen een belangrijke rol. Bijvoorbeeld de mate waarin de mens bomen en heesters met een welbepaalde bedoeling heeft aangeplant en specifiek beheerd (als erosiepreventie, veekering, beschutting, voor productie van fruit, brand-, bouw- of geriefhout, ten behoeve van loofvoeding,...). Maar onder de historische waarden worden ook de brede volkskundige en sociaal-culturele waarden begrepen. Niet zelden immers vervullen of vervullen bomen en heesters een meervoudige en complexe rol, bijvoorbeeld als herinnering aan een historische gebeurtenis (bvb. vrijheidsboom, vredesboom), als bijzondere plaats (gerechtsboom, terechtstellingsplaats,...), als markering of vastlegging van een grens (hoekboom), in eenheid met een plek van verering of afwering (kapelboom, spijkerboom,...), een plaats met mythologische betekenis (fetisjboom,...) of in eenheid met een bouwkundig element of landschappelijke structuur (bvb. erfboom, toegangsdreef, driesbeplanting,...).

19 G. Van der Linden, *Fiches ten behoeve van typologie en waardenstelling houtig erfgoed*, Vlaams Instituut Onroerend Erfgoed, 2 fiches, 2006.

De bescherming van het Galgenbergbosje als monument is uiteraard belangrijk, maar daarmee zijn de haagbeuken nog geen eeuwig leven beschoren. Hakhout van haagbeuk groeit erg traag. Daarom werd het traditioneel vrij lang gerust gelaten tussen twee hakbeurten in. Een periode van tien tot vijftien jaar was niet ongewoon. Als we echter een hakhoutbeheer langer dan twintig jaar uitstellen, dan blijkt het vaak een probleem dat hakhoutstoven na afzetten niet meer opnieuw uitlopen. Anderzijds leidt het niet meer periodiek afzetten tot té zware stammen na verloop van tijd, waardoor de hakhoutstoof openscheurt en ook afsterft. De haagbeuken in Sint-Andries zijn de laatste zeventig jaar niet meer afgezet. Dat kunnen we afleiden uit de jaarringen van enkele afgezaagde exemplaren. Dat lange tijd stopzetten van het hakhoutbeheer, zorgt dus voor een probleem om het afzetten te hervatten. Bovendien zijn de haagbeuken nu overschaduwed door de grote beuken die vermoedelijk Coppieters in de negentiende eeuw aanplante. Als we die beuken laten staan, dan is het laten regenereren van de haagbeuken na het opnieuw afzetten extra moeilijk. Het is dus maar de vraag of het hervatten van het hakhoutbeheer nu nog aangewezen is. De resultaten van experimenten op zo'n oude stoven zijn niet al te bemoedigend, zodat we voorzichtigheidshalve eerder geneigd zijn ze gerust te laten.

Als al te intensieve betreding vermeden wordt, dan kunnen de huidige hakhoutstoven het beslist nog een hele tijd uithouden. Het is echter bijna onvermijdelijk dat er ook af en toe een exemplaar zal afsterven. Op een bepaald moment zal men misschien moeten ingrijpen en jong plantgoed inplanten, dat dan vervolgens wél weer een hakhoutbeheer kan krijgen. Het voorafgaandelijk oogsten van het zaad van de oude haagbeuken is daarbij meest aangewezen, om jong en standplaatsgeschikt plantgoed met dezelfde genetische eigenschappen op te kweken. Hiermee wordt een brede en verantwoorde erfgoedzorg verzekerd.

Typologie houtig erfgoed				Soort	Omtrek
puntvormige elementen	boom	opgaande boom			
		gedegeneerde boomvorm of onbepaald type			
	heester	kunstmatig gevormde boom	knotboom		
			gekandelaarde boom		
			leiboom		
			etageboom		
			geschoren boom		
			geschoren struikvorm		
			hakhout (struikvorm)		
			natuurlijk gevormde heester		
lijnvormige elementen	houtkanten en hagen	geschoren haag	hakhout		
			geschoren heester		
			op enen (stam) gezette heester		
			betuining (afsluiting erf, tuin, park, moestuin)		
			weerhaag (veekering weide, huisweide, weideboomgaard)		
			sierhaag (ornament erf, tuin, hof, park, moestuin)		
			gedegeneerde geschoren haag of onbepaald haagtype		

Typologie houtig erfgoed				Soort	Omtrek
		gekapt	houtkant		
			kaphaag		
			gedegeneerde houtkant of kaphaag of onbepaald type		
	bomenrijen en dreven	opgaande bomenrij			
		bomenrijen met kunstmatig gevormde bomen	knotbomenrij		
			gekandelaarde bomenrij		
			leibomenrij		
			etagebomenrij		
			geschoren bomenrij		
			geschoren struikvormenrij		
		heesterrij met kunstmatig gevormde heesters	geschoren heesterrij		
			rij van op enen (stam) gezette heesters		
	mengvormen	geschoren haag met bomenrij van opgaande en/of kunstmatig gevormde bomen			
		houtkant met bomenrij(en) van opgaande en/of kunstmatig gevormde bomen			
vlakvormige elementen	bospercelen	hooghout met cultuurhistorische achtergrond			
		middelhout			
		hakhout	Haagbeuk	110	
	boomgaard				

Sjabloon Houtig Erfgoed; Brugge (Sint-Andries), Diksmuidse Heerweg/Fort Zevenbergen z.nr., Galgenbergbosje met oude hakhoutstoven (Haagbeuk), Onroerend Erfgoed, Dossier 4.01/31005/2069.1 / OW003065.

Biografie

Arnout Zwaenepoel (1962) is licentiaat in de Biologie (UGent, 1985) en Doctor in de Wetenschappen, Groep Planten-ecologie (UGent, 1993). Momenteel werkt hij als natuurbeheerconsulent bij de West-Vlaamse Intercommunale (WVI) met als specialisaties wegbermbeheer, graslandbeheer, autochtone bomen en struiken, historisch ecologie en taxonomie van het geslacht *Salix*.

Koen Himpe (1968) is landschapsarchitect (PHITS) en sinds 2004 werkzaam als erfgoedonderzoeker bij het Agentschap Onroerend Erfgoed. Daar is hij verantwoordelijk voor de inventarisatie- en beschermingsopdrachten rond landschappelijk erfgoed. Voorheen werkte hij als landschapsdeskundige bij de Vlaamse Landmaatschappij en als landschapsconsulent bij het milieustudiebureau Belconsulting.

Brigitte Beernaert (1951) is licentiaat in de Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde (UGent, 1974) en Communicatiewetenschappen (UGent, 1975). Sinds 1977 is ze verbonden aan de Stedelijke Dienst voor Monumentenzorg van Brugge en betrokken bij de inventarisatie en het onderzoek naar het onroerend erfgoed in Brugge.

Bernard Schotte (1958) is licentiaat in de Geschiedenis (UGent, 1982) en medewerker van de dienst Monumentenzorg van de stad Brugge. Daar werkt hij vooral rond de middeleeuwse geschiedenis van Brugge, de Guldensporenslag en huizengeschiedenis.

Eik als erfgoeddrager

Relicten van eikenhakhout in de Hoge Kempen

Kristine Vander Mijnsbrugge en Marc Missoorten

Inleiding: verlies van actieve kennis over traditioneel landgebruik

De enorme ontwikkeling in de landbouwtechnieken en -methoden gedurende de vorige eeuw, samen met de opkomst van goedkope energiebronnen, leidde tot verlies van heel wat eeuwenoude en traditionele kennis van landgebruik. Het Vlaamse landschap bevat relictten uit het verleden maar we herkennen ze nog nauwelijks. We hebben immers een steeds beperktere kennis van het eertijds intensieve traditionele gebruik ervan. Dankzij de productie van de hernieuwbare natuurlijke grondstof hout, hebben bomen steeds een belangrijke rol gespeeld in de voormalige landbouweconomieën. De oudste getuigen hiervan zijn relictten van hakhout. Het beheren van bomen door het terugkerend hakken van de bovengrondse biomassa en het opnieuw laten uitgroeien van nieuwe scheuten op de basis waar de stammen werden afgekap, is een reeds lang gekende en toegepaste methode voor de productie van hout.

Oud hakhout van eik is ontzettend zeldzaam geworden in Vlaanderen. Heel wat groeiplaatsen werden recent in kaart gebracht door de inventaris naar autochtone genenbronnen in Vlaanderen.¹ Omwille van de concentratie aan relictten in de Hoge Kempen richten we ons in dit schrijven op deze regio. Als zeldzame relictten uit het (soms ver) verleden hebben ze een hoge erfgoedwaarde. De nu nog aanwezige resten van hakhoutstoven in de Kempen zijn ouder dan de dennenaanplanten die vanaf het midden van de negentiende eeuw zo aspectbepalend werden in de heiden en op de stuifduinen.

In dit artikel brengen we kennis over deze oude relictten in kaart. Een goed begrip van de vroegere werkwijze is belangrijk om het voortbestaan van de relictten te vrijwaren met een gepast beheer op maat. Eerst beschrijven we de techniek van hakhoutbeheer. Vervolgens duiden we het belang van de relictten van eikenhakhout als autochtone genenbronnen. Daarna categoriseren we de eikenrelictten als hakhout op landduinen, hakhout buiten landduinen in de voormalige heide of in voormalig bos, en hakhout specifiek rondom voormalige akkers. We beschrijven de belangrijkste vindplaatsen en gaan iets dieper in op de groeidynamiek van oud eikenhakhout op landduin. We eindigen met enkele bedenkingen rond het opnieuw in hakhoutbeheer brengen van oude relictten.

1. N. Maes en C. Rövekamp, *Oorspronkelijk inheemse bomen en struiken in Vlaanderen. Een onderzoek naar autochtone genenbronnen in de Ecologische Impulsgebieden* (Brussel 1998); C. Rövekamp en N. Maes, *Oorspronkelijk inheemse bomen en struiken in Vlaanderen. Een onderzoek naar autochtone genenbronnen in de Regionale Landschappen West-Vlaamse Heuvels, Vlaamse Ardennen en de houtvesterijen Hechtel en Bree* (Brussel 1999).

De historische techniek van hakhout

Het regelmatig omhakken van stammetjes aan de basis, gevolgd door opnieuw laten uitlopen van knoppen (de zogenaamde slapende knoppen) op de basis (de zogenaamde stobbe), levert gemakkelijk te oogsten hout in grote hoeveelheden. De stammetjes die telkens opschieten vanaf de basis en met regelmaat terug gehakt worden staan in een soort cirkel die uitdijt naarmate de zogenaamde hakhoutstoof ouder wordt. Omdat de boom minder moet investeren in ondergrondse groei, de wortels zijn al aanwezig, is hakhout gekenmerkt door een stevige groei in de jaren na de kap. Naderhand vermindert de groei eens de kronen van de verschillende stammen op de stoof elkaar hinderen. Ze staan immers dicht bij elkaar in vergelijking met individuele opgaande bomen in een normaal beheerd bos.

Tack, van den Breemt en Hermy beschrijven het beheer van hakhout in het historische graafschap Vlaanderen.² 'De bosschers, houtkappers of bosquillons moeten hun stiel kennen. Sij moeten de pertsen int vellen heel beneden aende struijcken afcappen (schuin ten opzichte van het maaiveld) [...], sij moeten oock de afgevelde struijcken geheel onder op de struijck effen cappen, sonder daer op trappekens te laeten ofte scheuren, op datter door geen cleuven water en can loopen, waer doore de struijcken roten ende vergaen'. Deze bosmannen moesten de reguliere hakhoutperceeltjes grondig onderhouden. Zij ontwortelden alle bramen en hoog opschietende kruiden zoals netels en slingerplanten. In opengevallen plekken werden nieuwe bomen aangeplant en ook weinig productieve hakhoutstoven werden vervangen. In hakhout werd bovendien ook gesnoeid! Eikenhakhout was tot een stuk in de twintigste eeuw niet alleen van belang voor de houtopbrengst. Een belangrijke inkomstenbron was de 'oogst' van schors ten behoeve van de leerlooierij. Dit bracht vaak meer op dan het hout. Maar door concurrentie van goedkopere chemische looistoffen vanaf het midden van de negentiende eeuw werd de organische looiing steeds meer verlaten. Inspecteur Delville van Waters en Bossen te Neufchateau maakte zich een eeuw geleden zorgen over de ineenstorting van de marktprijs van eikenschors voor de leerlooierij dat gewonnen werd uit eikenhakhout. Hij gaf hier ook een levensbeschouwelijke bedenking mee: 'Il faut aller vite aujourd'hui et l'écorce de chêne, à l'action lente, est de moins en moins demandée et continue à subir une crise dont personne ne prévoit la fin'.³

Belang van oude eikenhakhoutstoven als bron van autochtone genen.

We kunnen ons de Vlaamse bossen moeilijk voorstellen zonder eiken. Ze behoren tot de belangrijkste hoofdboomsoorten. Paradoxaal genoeg zijn de autochtone populaties (= de oorspronkelijk wilde populaties) van zowel zomer- als wintereik heel zeldzaam, juist omwille van het intensief bosgebruik en -beheer. Er werden in het verleden, en vooral ook vandaag, heel wat partijen eikels en plantsoen over langere afstanden binnen Europa getransporteerd. Deze buitenlandse herkomsten zijn niet autochtoon in Vlaanderen, omdat ze aangepast zijn aan de andere groeicondities op de plek van oorsprong (bodem, klimaat, hoogteligging, fotoperiode) en deze aangepastheid meedragen in hun erfelijk materiaal. In de archieven van de abdij die het Zoerselbos beheerde, is beschreven hoe er in jaren van schaarste eikels werden aangekocht op de lokale markt voor de opkweek tot plantsoen dat werd uitgeplant in Zoerselbos.⁴ Waar deze eikels op de lokale markt vandaan kwamen is onbekend. Ze waren mogelijk afkomstig van verdere streken, gezien lokale eiken dat betreffende jaar onvoldoende zaad produceerden. Omwille van de onzekerheid rond de precieze oorsprong van veel huidige eikenbossen zijn autochtone eiken zeldzaam in de Lage Landen. Het is voornamelijk oud hakhout van eik dat tot

2 *Ibidem.*

3 M.C. Delville, 'En présence de la baisse des prix de l'écorce à tan et du bois de chauffage, que faut-il faire des taillis simples?' In: *Sylviculture Rapports de la 5me section du Xe Congrès International d'Agriculture de Gand* (Brussel 1913); Vertaling citaat: Vandaag moet alles snel gaan en de vraag naar eikenschors, welke inherent langzaam gekweekt en geoogst wordt, vermindert gestaag. Deze crisis gaat steeds verder waarbij niemand nog kan voorspellen hoe dit zal eindigen.

4 S. Adriaenssens en K. Verheyen, *Oude bossen van de Antwerpse Kempen* (Leuven 2013).

ons autochtoon genetisch erfgoed behoort, omdat het hakhoutbeheer op zich toelaat dat de stoven een hoge leeftijd bereiken. Daarnaast is het ook aanmerkelijk dat traditionele (arme) boeren enkel gebruik maakten van eikels en plantsoen dat lokaal aanwezig was. Het voorbeeld van Zoerselbos hierboven betreft een domein onder beheer van een abdij, waar de financiële middelen voor aankoop van eikels groter waren. Genetisch onderzoek en resultaten van herkomstonderzoek in proefaanplantingen geven bovendien aan dat heel wat restanten van oud eikenhakhout in de Hoge Kempen een autochtone oorsprong kennen. Het genetisch onderzoek toonde dat de huidige eikenrelicten afkomstig zijn van populaties die na de laatste ijstijd, bij het opwarmen van het klimaat, migreerden vanuit Spanje en Italië naar het noorden van Europa.⁵ In de herkomstproeven lopen de Kempische autochtone eiken in de lente systematisch later uit dan eiken afkomstig van meer zuidelijk gelegen groeiplaatsen.⁶

Oud eikenhakhout op landduinen

Waar in de Kempense regio de zandige bodem vrijkwam van vegetatie verstoven de kwartaire dekzanden in de droge en winderige vlakten. Tijdens bevolkingsexplosies, zoals we die in Vlaanderen kenden in de twaalfde en dertiende eeuw, leidden de uitbreiding van de landbouw, overbegrazing en het te frequent plaggen van heideterreinen, samen met warme klimaatomstandigheden, vaak over grotere oppervlakten tot een kale en droge bodem waarop de wind vrij spel had. Waar de wind kracht verloor (vegetatie, laagten, enzovoort) werd het verwaaide zand terug afgezet en kon het zich opstapelen tot duinmassieven. Er zijn ook landduinen bekend die tijdens of net na de laatste ijstijd gevormd werden. Deze laatglaciale duinen werden soms verstoord door de laatmiddeleeuwse verstuingen.⁷ Zolang ze onbegroeid bleven, hadden de landduinen de neiging met de wind mee voort geblazen te worden zoals een golf. Zo een 'wandeland' duin verplaatste zich in de loop der jaren over de uitgestrekte heidevelden waarin onze voorouders leefden. Het kon gebeuren dat velden, dorpen, of weidegronden overspoeld werden. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat de mens al heel lang trachtte deze landduinen vast te leggen. Met de aanplant van bomen was men in staat het stuivende zand te fixeren en er een nuttig economisch product bij te winnen in de vorm van hout en schors. In zestiende-eeuwse ordonnanties wordt expliciet verwezen naar deze praktijk in de Antwerpse Kempen.⁸ Het voordeel van hakhout was een terugkerende houtproductie gecombineerd met een verder levende en terug uitlopende stoof, waardoor het vastleggen van het duinzand niet in gedrang kwam na de exploitatie. Het is best mogelijk dat eiken reeds in de (late) Middeleeuwen werden aangeplant door lokale boeren om hun akkers te beschermen tegen het toen stuivende zand. Uitgegroeide hakhoutstoven te Kruis- en Klaverberg kunnen omtrekken bereiken van meer dan 25 meter aan de grond, wat op een hoge leeftijd duidt. In het zand staan dan een hele serie stammetjes in een cirkel of ovaal (figuur 1). Genetisch onderzoek van de stammen binnen één dergelijke cluster toonde dat het om één en hetzelfde individu gaat, dus dat de stammetjes geen cirkelaanplant zijn van een fantasierijke boer of boswachter. De exacte ouderdom van dergelijke structuren is niet meer te achterhalen. Bovengronds werden immers de stammen telkenmale verwijderd, en ook de ouderdom van de wortels kan jonger zijn dan de ouderdom van de oorspronkelijke eik op zich omdat het wortelgestel zichzelf vernieuwt. Dit werd vastgesteld bij kastanje, een soort die tot dezelfde plantenfamilie behoort als eik en we hebben ook aanwijzingen hiertoe bij jaarringonderzoek op een oude eikenstoof te Klaverberg (zie verder).⁹ Daarnaast werd de heide met de landduinen eertijds begraaasd. Periodes van begrazing met hoge graasdruk kunnen geleid hebben tot eikenstammen die niet de kans kregen de hoogte in te groeien maar zijtakken vormden laag bij de grond die mede door vertrapping

- 5 Petit, R.J. e.a., 'Identification of refugia and post-glacial colonisation routes of European white oaks based on chloroplast DNA and fossil pollen evidence', *Forest Ecology and Management*, (2002) 156, 49–74; E. Coart, R. De Vreese en B. De Cuyper, *Studie van Vlaamse relictbestanden van inlandse eik: Genetische diversiteit en situering in Europese migratiestromen*. VLINA 00/09 (Brussel 2001); K. Vander Mijnsbrugge, E. Coart, H. Beeckman en J. Van Slycken, 'Conservation measures for autochthonous oaks in Flanders', *Forest Genetics*, 10 (2003) 207–217; K. Vander Mijnsbrugge, 'Eiken met pit! 10 jaar onderzoek op autochtone eiken in Vlaanderen', *Bosrevue*, 27 (2009) 1–6.
- 6 Studie uitgevoerd aan het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek in samenwerking met het Agentschap voor Natuur en Bos.
- 7 S. Bourgeois, *Bijdrage tot de geomorfologische opbouw van landduinen: het duinencomplex te Hechtel* (Leuven 2004) (onuitgegeven licentiaatsverhandeling KULeuven).
- 8 S. Adriaenssens en K. Verheyen, *Oude bossen van de Antwerpse Kempen* (Leuven 2013).
- 9 M. Bedeneau en L. Pagèse, 'Etude des cernes d'accroissement ligneux du système racinaire d'arbres traités en taillis', *Annales des Sciences Forestière*, 41 (1984) 59–68.

ondergronds konden geraken en bewortelen.¹⁰ Op deze wijze kon de omtrek van een stoof snel uitbreiden. Omvangrijke stoven zijn vermoedelijk enkele honderden jaren oud.

Figuur 1 Oude winter-eikenstoof te Kruisberg, Opglabbeek (© Kristine Vander Mijnsbrugge).

De belangrijkste eikenrelicten op landduin vinden we te Klaverberg (op de grens tussen As, Opglabbeek en Waterschei), Kruisberg (op de grens tussen Opglabbeek en Gruitrode), en op het militair domein en gemeentebos van Hechtel. Klaverberg is hierbij het grootste relict met de omvangrijkste winter-eikenstoven gemeten aan de grond. Dit is zonder enige twijfel de topper. Op Kruisberg en Klaverberg vinden we winter-eik, zomereik en de kruising tussen beide, waarbij stevast de omvangrijkste stoven winter-eiken betreffen (figuur 2).¹¹ Te Hechtel groeit voornamelijk zomereik. Ook aan de oostelijke flank van de Oudsberg, die tot dezelfde duingordel behoort als Kruisberg, groeit hakhout van zomereik maar ook het uiterst zeldzame beukenhakhout.

10 J. Den Ouden en T. Spek (ed.) *Ontstaanswijze van eikenclusters in het natuurterrein de Wilde Kamp bij Garderen: Landschapsgeschiedenis, bodemontwikkeling en vegetatiegeschiedenis* (Wageningen/Amersfoort 2007) (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 131B).

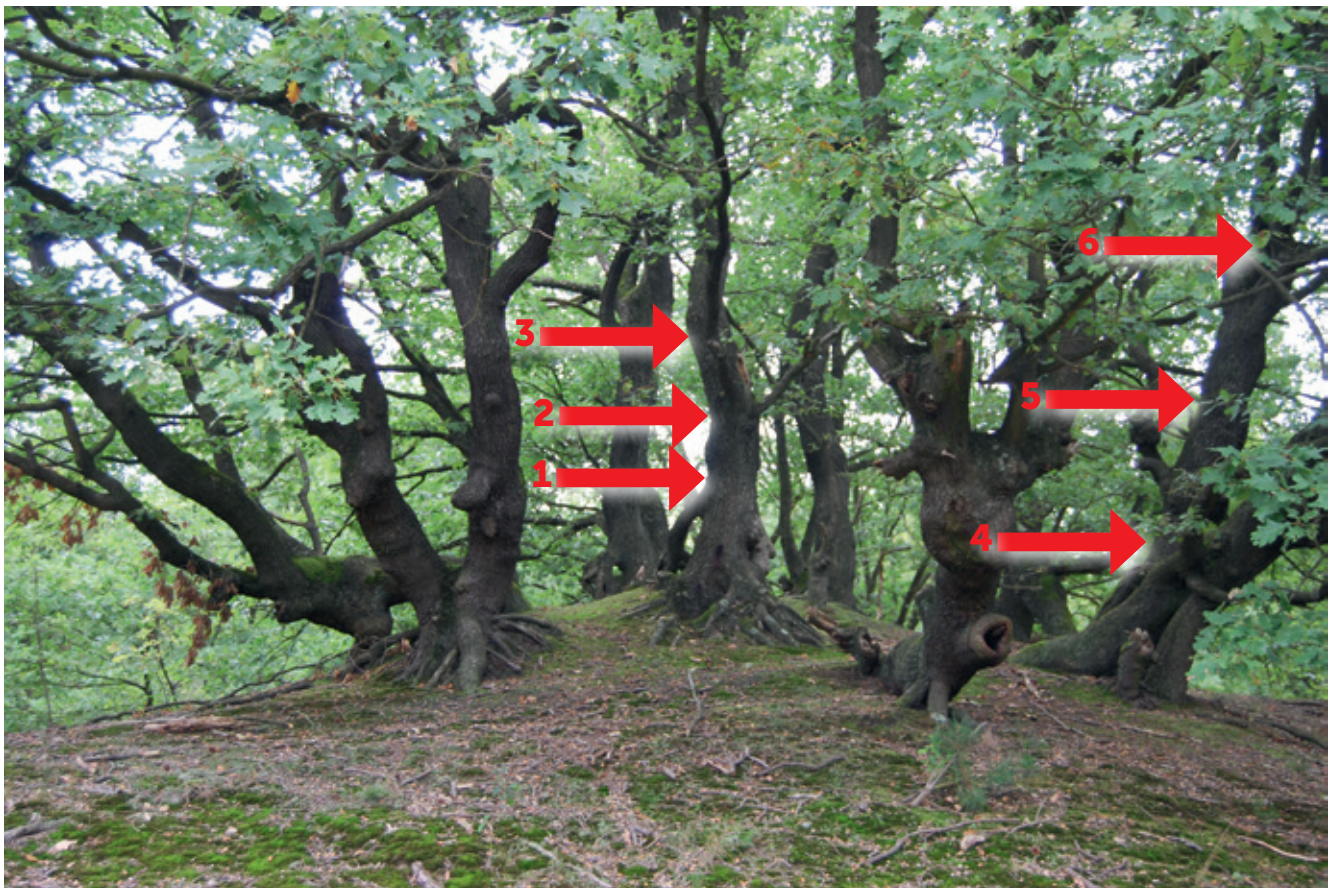
11 K. Vander Mijnsbrugge, L. De Cleene en H. Beeckman, 'A combination of fruit and leaf morphology enables taxonomic classification of the complex *Q. robur* L. – *Q. x rosacea* Bechst. – *Q. petraea* (Matt.) Liebl. in autochthonous stands in Flanders', *Silvae genetica*, 60 (2011) 139–148.

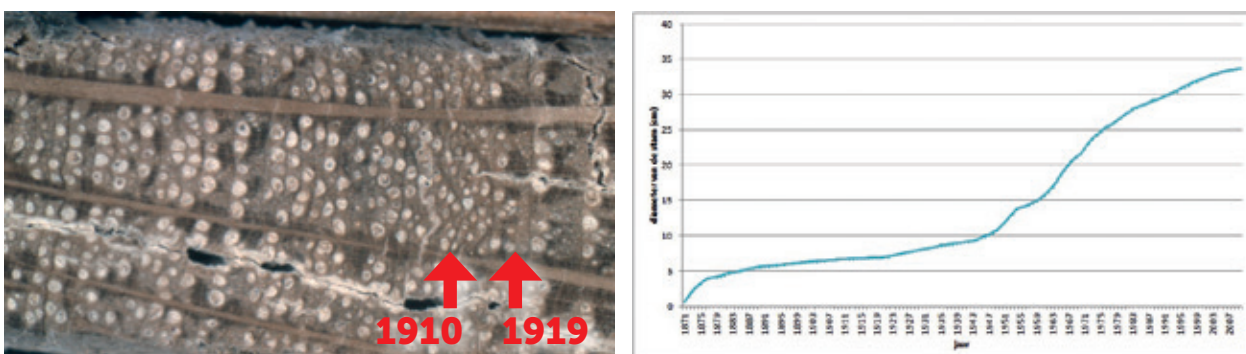
Figuur 2 Links onderaan de foto: winter-eik met lange bladsteel en korte vruchtsteel, bovenaan de foto: zomereik met korte bladsteel en lange vruchtsteel; midden: langgesteelde hybride; rechts: kortgesteelde hybride (© Kristine Vander Mijnsbrugge).

Eiken op landduinen groeien in voor Vlaanderen extreme condities, met name op arme en droge zandgronden die bovendien verstuiven. In het verleden werd hier begraasd, mogelijk ook geplagd, strooisel geroofd, gebrand, enzovoort. Hierdoor kan verwacht worden dat de groeidynamiek van deze eiken afwijkt van opgaande eiken in een normaal beheerd bos. Deze groeidynamiek bestudeerden we aan de hand van boorspanen. Met een Presslerboor haalden we

lange, smalle cilinders van hout uit de stammen. Deze zogenaamde boorspanen werden vastgekleefd en opgeschuurd, waarna we de jaarringen gemakkelijk konden bekijken. Jaarringanalyse van een aantal stammen in een van de omvangrijkste oude stoven van wintereik te Klaverberg leverde een verrassend beeld op. Twee onderzochte stammen zijn te dateren begin 1870 (pijl 1 op figuur 3) en begin 1860 (pijl 4). Na enkele initiële normale jaarringen treedt een periode van extreem trage groei op. Voor de periode van 1910 tot 1919 zijn de jaarringen nog nauwelijks te onderscheiden (figuur 4). Een overstuiving met zand kan de jonge boom dermate gestresseerd hebben dat deze niet meer tot groei kwam. Het is ook mogelijk dat intensieve vraat of snoei ongeveer alle blad wegnam zodat de boom niet meer in staat was tot fotosynthese en dus tot groei. Na de Tweede Wereldoorlog herstelt de groei zich om na 2000 opnieuw te verzwakken.

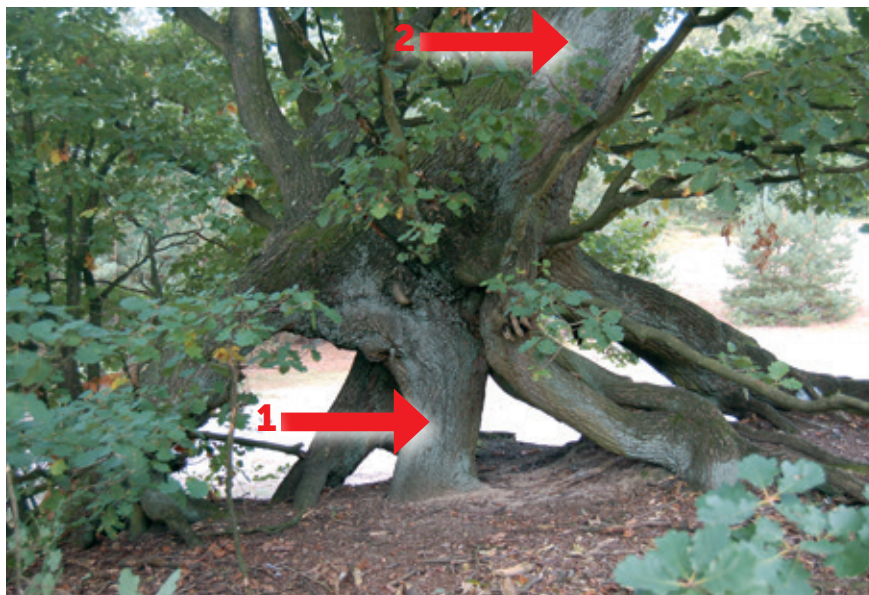
Figuur 3 Omvangrijke stovf te Klaverberg, Waterschei. De pijlen 1, 3, 4 en 5 duiden de plaatsen aan waar boorspanen werden genomen (© Kristine Vander Mijnsbrugge)

Figuur 4 Links: jaarringen op 1 cm lengte van boorspaan 1 op figuur 3 (© Christof Haneca); rechts: cumulatieve jaarringbreedtes boorspaan 1 op figuur 3.

De laatste hakplaats (pijl 2 op figuur 3) kan getraceerd worden doordat er zich een sprong van ongeveer vijftig jaar voordoet. De stam op boorplaats 3 is vijftig jaar jonger (1920) dan dezelfde stam een meter lager op boorplaats 1 (rond 1871). Merkwaardig genoeg is er geen jaarsprong in een naburige stam op gelijke hoogte, tussen boorplaats 4 en boorplaats 5 (figuur 3). Deze laatste stam werd geknot op iets hogere hoogte (pijl 6 op figuur 3). Dat sommige stammen van hakhoutstoven werden gespaard bij een hakbeurt (en eventueel later geknot werden) is niet uitzonderlijk en staat beschreven als een gangbare praktijk in de *Dictionnaire de la culture des arbres et de l'aménagement des forêts*, gepubliceerd in Parijs in 1821: 'Het is heel bruikbaar om niet alle hakhout volledig af te zetten, maar om enkele stammetjes te laten staan op regelmatige afstand van elkaar, als bescherming tegen de harde zon (figuur 5). Hun aantal dient berekend te worden zodat de schaduw van hun kronen niet meer dan een twintigste tot een zestiende van de oppervlakte bedekt [...]'. Ook bekend is dat soms een enkele stam werd gespaard van hak om later te benutten als stelling om de schors van de gehakte stammen gemakkelijk te kunnen afkloppen.

Omdat bij hakhout het bovengrondse gedeelte van de boom werd weggenomen, is de leeftijd van de stoof niet meer te achterhalen door jaarringen te tellen. Dat wortels zich vernieuwen bij oud eikenhakhout konden we vaststellen door jaarringanalyse van een andere wintereikenstoof te Klaverberg (figuur 6). De centrale wortel (nu bovengronds) ter hoogte van boorspaan 1 (pijl 1 op figuur 6) is ontstaan rond 1966 en is bovengronds gekomen tussen 1970 en 1972. Deze overgang is waarneembaar in de anatomie van het hout. Een boorspaan in de centrale stam (pijl 2 op figuur 6) is terug te brengen tot minimaal 1900 (de boorspaan is niet door het centrum van de stam gegaan) en is dus veel ouder dan de wortel waarop hij groeit.

Figuur 6 Wintereikenhakhoutstoof te Klaverberg. De pijlen 1 en 2 duiden de plaatsen aan waar boorspanen werden genomen (© Kristine Vander Mijnsbrugge).

Doordat stuifzanden stuiven en zich verplaatsen, kunnen stammen ingewaaid worden waardoor ze ondergronds komen en zich gaan gedragen als een wortel en zijwortels vormen. Wortels van eiken die op dergelijke zandgronden groeien kunnen een stuk bovengronds komen wanneer de wind het zand wegmaait. Laterale wortels die bovengronds komen kunnen door uitstuiving

Il est donc très-utile de ne point couper les taillis à blanc étoc, mais d'y laisser comme abri contre les ardeurs du soleil, quelques brins ou baliveaux à une distance égale les uns des autres. Leur nombre doit être calculé de manière que l'ombre produite par leur tête ne recouvre que la vingtième ou la seizième partie du terrain. Ainsi la quantité des arbres nécessaires comme abris, dépend de l'ampleur de leur tête, & doit être déterminée d'après le besoin d'ombre que peut avoir la coupe en exploitation, à moins de quelques circonstances dont nous allons parler. Cependant il n'est

Figuur 5 Beschrijving van hakhoutbeheer in een praktijkboek uit 1821.¹²

12 L.A.G Bosc en J.J.Baudrillard, *Dictionnaire de la culture des arbres et de l'aménagement des forêts* (Parijs 1821).

afsterven en laten een nog levend litteken achter op de stam in de vorm van een uitstulpsel (figuur 7). Bij nadere bestudering van oude eiken op de landduinen komt dit soort naar beneden gerichte uitstulpingen veel voor. Afgaand op deze uitstulpingen kan het voormalige maaiveld (of een van de voormalige maaivelden) van de stoof op figuur 3 gesitueerd worden boven het huidige maaiveld zoals afgebeeld in figuur 8.

Figuur 7 Links: afsterven van bloedgestoven wortel (militair domein te Hechtel), rechts: vermoedelijke restanten van bloedgestoven en afgestorven wortel te Klaverberg (© Kristine Vander Mijnsbrugge).

Figuur 8 Niveau van voormalig maaiveld (© Kristine Vander Mijnsbrugge).

Samenvattend kan gesteld worden dat de groei van eikenhakhout op de arme zandgronden van de Kempen heel grillig kon zijn. Gezien het eertijds intensieve gebruik van de heide zijn storingen allerhande nog zichtbaar in het jaarringpatroon, maar niet altijd gemakkelijk te duiden.

Oud eikenhakhout op voormalige heide of bos en rond voormalige akkers

Voor het eikenhakhout op voormalige heide of bos zijn drie groeiplaatsen vermeldenswaard: Windelsteen te Maasmechelen, de valleiflanken van de Kikbeekbron te Opgrimbie en Langenberg te Lanaken (figuren 9 en 10). Op deze locaties komt vooral wintereik, en in mindere mate zomereik en de hybride tussen beide voor. Deze populaties werden reeds midden vorige eeuw opgemerkt en beschreven.¹³ De kaart van de Ferraris (1779) toont een

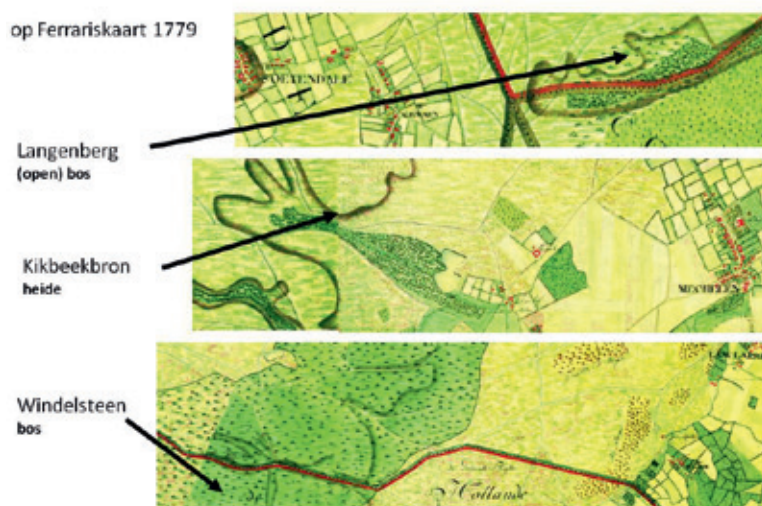
13 A. Galoux, *La chênaie sessiliflore de Haute Campine* (Groenendaal 1953) (Station de recherches de Groenendaal, série A, 8).

uitgestrekt bos te Maasmechelen, op het hoog plateau van de Kempen. Windelsteen is een klein restant hiervan, aan de rand van het huidige Nationaal Park Hoge Kempen. Ten zuiden van Windelsteen, ook onderdeel van het park, ligt de Kikbeekvallei aan de steilrand van het Kempisch plateau, met eveneens resten van oud hakhout van wintereik op de flanken. Daar groeien tevens struikheide, kruipbrem en geoorde wilg als autochtone elementen. De vallei zelf werd grondig verstoord door zandwinning in vorige eeuw.¹⁴ Verder naar het zuidwesten langs de steilrand van het Kempens plateau komen we bij Langenberg en Molenberg, te Lanaken. Vooral op Langenberg groeien de oude uitgegroeide stoven in grote concentratie. De eikenstoven op deze plekken kennen mindere omtrekken aan de grond in vergelijking met de omvangrijke structuren te Klaverberg en Kruisberg, wat kan wijzen op een lagere ouderdom, mogelijk door intensiever gebruik en planmatiger vervanging van oudere en minder producerende stoven.

- 14 A. Zwaenepoel, J. Burny, R. Jarych, E. Cosyns en D. Tys, *Historische ecologie in Limburg, deelstudie de Hoge Kempen. Interviews*, (Brugge, 2013).

Figuur 9 Resten van eikenhakhout op de flanken van de Kikbeekvallei (© Kristine Vander Mijnsbrugge).

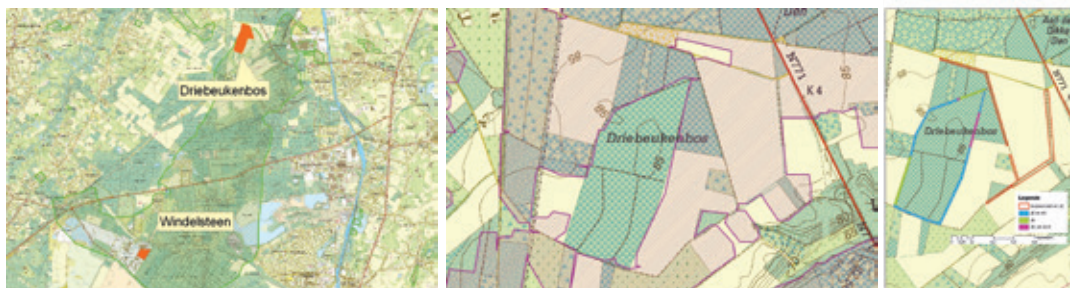
Figuur 10 Eikengroeiplaatsen te Langenberg, valleiflanken van de Kikbeekbron en Windelsteen op de kaart van de Ferraris (1779).

Naast het hakhout al dan niet op stuifduinen, vinden we nog resten van een andere vorm van eikenhakhout terug in de Hoge Kempen, namelijk als aanplant rondom voormalige akkers en grasland met het dubbele doel de akkers tegen onguur weer te beschermen en tevens de productie van hout en strooisel te bevorderen. Soms werden deze eikenhoutkanten rond de akkers aangelegd op aarden ophogingen of wallen. De meest gangbare benaming was 'eikengracht'. Toch hadden niet alle akkers in de Hoge Kempen een houtkant rondom. Vooral na de Tweede Wereldoorlog werden eikengrachten opgeruimd ten gevolge van de mechanisatie en schaalvergroting in de landbouw. Soms waren de hakhoutstoven ondergronds van dergelijke omvang dat men bij het rooien ervan dynamiet nodig had om de stoof eerst in stukken te blazen. Ook bulldozers en ander zwaar tuig werden ervoor ingezet.¹⁵

Een mooi voorbeeld van een eikenhakhoutwal rondom een voormalige akker vinden we in het driebeukenbos (verbastering van driebankenpunt welke een verwijzing is naar driedorpenpunt) op de grens tussen Rekem, Opoeteren en Dilsen-Stokkem.¹⁶ Deze regio bevat nog een kleinschalig landschap met verscheidene houtkanten bestaande uit oud uitgegroeid hakhout en spaartelgen (hakhout waarbij men slechts één stam liet doorgroeien tot een opgaande boom) van zomer- en wintereik. Toen de Ferrariskaart werd opgemaakt in 1779, strekte zich een boscomplex uit vanaf Dilsen-Stokkem in het noorden tot Maasmechelen in het zuiden (figuur 11). Op de historische kaart van Vandermaelen (1850) is het grote bos al sterk geslonken, en op de topografische kaart van 1910–1940 zien we hoe na 1850 een akker werd aangelegd ter hoogte van het huidige driebeukenbos, nog volledig omringd door bos (figuur 11). De noordkant van deze akker was de rand van het oorspronkelijke grote bos ten tijde van de Ferrariskaart. Vandaag vinden we een inversie van het landschap, met dennenbos op de plaats van de voormalige akker en akker en weiland errond op de plaats van het voormalige bos. Op de grenzen van deze voormalige akker ligt een doorlopende en intacte wal, volledig begroeid met oud eikenhakhout (figuren 11 en 12). Opvallend is dat er verhoudingsgewijs meer wintereik en hybriden aanwezig zijn dan zomereik, terwijl elders de vele houtkanten in de omgeving vooral of geheel uit zomereik bestaan. Op de wal groeit verder bosbes, trilpopulier, berken, en ook enkele opvallende oude opgaande beuken en één beukenhakhoutstoof, een grote zeldzaamheid in de Limburgse Kempen en bij uitbreiding in volledig Vlaanderen. Onder de dennen op de voormalige akker groeit een tapijt van adelaarsvaren.

15 J. Burny, *Bijdrage tot de historische ecologie van de Limburgse Kempen (1910–1950)* (Maastricht 1999) (Natuurhistorisch genootschap Limburg, reeks XLII, aflevering 1).

16 Mondelinge mededeling Joël Burny.

Figuur 11 Links: topografische kaart met groen gearceerd het bos ten tijde van de Ferraris (1779);¹⁷ midden: topografische kaart met roze gearceerd bos in de periode 1910–1940;¹⁷ rechts: aanduiding van huidige wal met soortensamenstelling (zE: zomereik, wE: wintereik, B: beuk).

17 L. De Keersmaecker, N. Rogiers, R. Lauriks en B. De Vos, *Ecosysteemvisie bos in Vlaanderen. Ruimtelijke uitwerking van de natuurlijke bostypes op basis van bodemgroeperings-eenheden en historische boskaarten*. VLINA C97/06 (Brussel 2001).

Slot: opnieuw in omloop brengen van hakhout?

Heel wat terreinbeheerders stellen zich de vraag of verlaten hakhout opnieuw in beheer dient gebracht te worden. Dit is vooral vanuit een cultuurhistorische reflex. Dit lijkt aantrekkelijk maar houdt, gezien de zeldzaamheid van goed

Figuur 12 Links: Wintereikenstoof op de wal rond voormalige akker in driebeukenbos, met op de achtergrond de met dennen beplante voormalige akker; rechts: de houtwal aan de noordkant (© Kristine Vander Mijnsbrugge).

ontwikkelde hakhoutrelicten, ook risico's in. De laatste hak kan al een hele tijd geleden zijn. Uit literatuur weten we dat eikenhakhout in langere omlooptijden, gaande tot 38 jaar, nog vlot kon uitlopen vanuit de stobben.¹⁸ Doch, hoeveel rek zit er in het systeem op de arme gronden en zandduinen in de Kempen? Voor eikenhakhout in de typische Kempische houtkanten die de akkertjes omzoomden beschrijft Burny omlooptijden van doorgaans zes jaar, soms drie tot vier, of acht tot negen jaar.¹⁹ De nood aan het vereiste eindproduct (mutsaarden, brandhout, geriefhout, balken....) bepaalde wellicht de omlooptijd. We vermoeden dat de andere eikenrelicten niet altijd regelmatig werden afgezet. Geïnterviewden in het historisch ecologisch onderzoek van Burny over de periode 1910 – 1950 herinneren zich geen gebruik meer van deze eiken. De reeds in de negentiende eeuw sterk verminderende vraag naar looistoffen gewonnen uit schors van eikenhakhout speelde hier mogelijk een rol. Eikenhout was al vele eeuwen voorradig in de houtkanten rondom de akkers en de grote heide- en landduinbebouwingen vanaf de achttiende eeuw voegden daar gemakkelijk te oogsten naalddhout aan toe. De andere dan akkereiken, dikwijls gesitueerd op de gemeentegrenzen, groeiden niet in de onmiddellijke omgeving van boerderijen of dorpskernen en de afstand kan een omgekeerd evenredige rol gespeeld hebben met de intensiteit van beheer.

In de winter 2001–2002 werd bij wijze van experiment een klein stuk eikenhakhout te Kruisberg omgezaagd (eigendom van het Agentschap voor Natuur en Bos). Het eerste jaar werden de stobben individueel beschermd tegen wildschade en later gezamenlijk met een afsluiting rondom het perceel. Twee jaar later zaaide men eveneens bij wijze van proef lokaal geoogste eikels uit rondom het gehakte perceel (eind 2003). De individuele eikels werden 3 cm onder de grond gestoken. De opslag van berk, sporkenhout en andere 'niet-eiken' werd in 2011 weggenomen zodat enkel nog zaailingen en uitgelopen stobben van eik overbleven (figuur 13). Na wat meet- en rekenwerk blijkt dat één vierde van de gehakte stammen (21 op de 73) de afzetronde van 2001 niet overleefde. De afgestorven stobben zijn niet willekeurig verspreid tussen die die opnieuw uitliepen, maar vormen een groep. Op de wel uitgelopen gehakte stobben staan gemiddeld zeven scheuten van gemiddeld 1,8 centimeter diameter (6,3 centimeter maximale diameter). Stevige groei is op deze arme zandgronden na een lange periode van afwezigheid van hak dus niet te verwachten. Opvallend is een duidelijke groep uitgegroeide zaailingen. Vermoedelijk profiteerden zij van het toegenomen licht na de hak.

- 18 M.C. Delville, 'En présence de la baisse des prix de l'écorce à tan et du bois de chauffage, que faut-il faire des taillis simples?' In: *Sylviculture Rapports de la 5me section du Xe Congrès International d'Agriculture de Gand* (Brussel 1913).
- 19 J. Burny, *Bijdrage tot de historische ecologie van de Limburgse Kempen (1910–1950)* (Maastricht 1999) (Natuurhistorisch genootschap Limburg, reeks XLII, aflevering 1).

Figuur 13 Gehakte en terug uitgelopen stobbe, gefotografeerd in 2012 (© Kristine Vander Mijnsbrugge).

Samenvattend kunnen we zeggen dat het terug hakken van verlaten eikenhak-hout wel degelijk een risico van afsterven met zich meebrengt. De vraag dringt zich op of het terug afzetten van de weinige relictten van oud eikenhakhout wel op zijn plaats is. Vanuit cultuurhistorisch oogpunt zou hakken te verantwoorden zijn indien het niet leidt tot afsterven van de stoven. Hakhoutbeheer kan evenwel ook bij jongere eikenaanplanten gebeuren, zodat de weinige echt oude relictten niet aan extra risico's worden blootgesteld. Het onbeheerd laten van oude stoven zal onvermijdelijk leiden tot het afsterven van individuele stammen in de kring, gezien deze dicht op elkaar staan. Maar vermoedelijk blijft de stoofstructuur bij het achterwege laten van hakbeheer nog heel lang zichtbaar met een verminderd aantal dikker wordende stammen. Daarmee is de voorgeschiedenis van de eikenstoven goed af te lezen en dus vanuit cultuurhistorisch oogpunt toch te verantwoorden. Eik behoort tot de boomsoorten die een uitzonderlijk hoge ouderdom kunnen bereiken. Doorgegroeide stammen van reeds lang in onbruik geraakt hakhout ogen doorgaans heel vitaal.

Het lijkt realistisch om natuurlijke verjonging te stimuleren via het 'planten' van lokaal geoogste eikels samen met inbreng van licht. Zowel Klaverberg als Kruisberg zijn relictten omgeven door heel wat aanplanten van Kempense mijndennen. Door gradueel dennen te kappen kan verjonging vanuit deze relictten de eikenpopulaties terug doen uitbreiden. Aanplant met autochtoon plantsoen, autochtoon omwille van de genetische continuïteit, kan ook overwogen worden. Zekerheid omtrent de precieze herkomst van het plantsoen is evenwel geboden, wat bij betrouwbare en gedegen kwekers te vinden is. Er kan al wat mislopen bij opkweek of bij afleveren van herkomstcertificaten. Bij voorkeur wordt autochtoon plantsoen benut afkomstig van de lokale bronpopulatie.

Biografie

Kristine Vander Mijnsbrugge is werkzaam aan het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek (gedetacheerd vanuit het Agentschap voor Natuur en Bos), Gaverstraat 4, 9500 Geraardsbergen.

Marc Missoorten is boswachter bij het Agentschap voor Natuur en Bos, Koning Albert II laan 20, 1000 Brussel.

Heemkunde Vlaanderen vzw

Huis De Zalm

Zoutwerf 5 » BE-2800 Mechelen

T +32 15 20 51 74 » F +32 15 20 54 23

info@heemkunde-vlaanderen.be » www.heemkunde-vlaanderen.be

Facebook: <http://www.facebook.com/heemkundevlaanderen>

Twitter: @HeemkundeVL

Met steun van de
Vlaamse overheid

